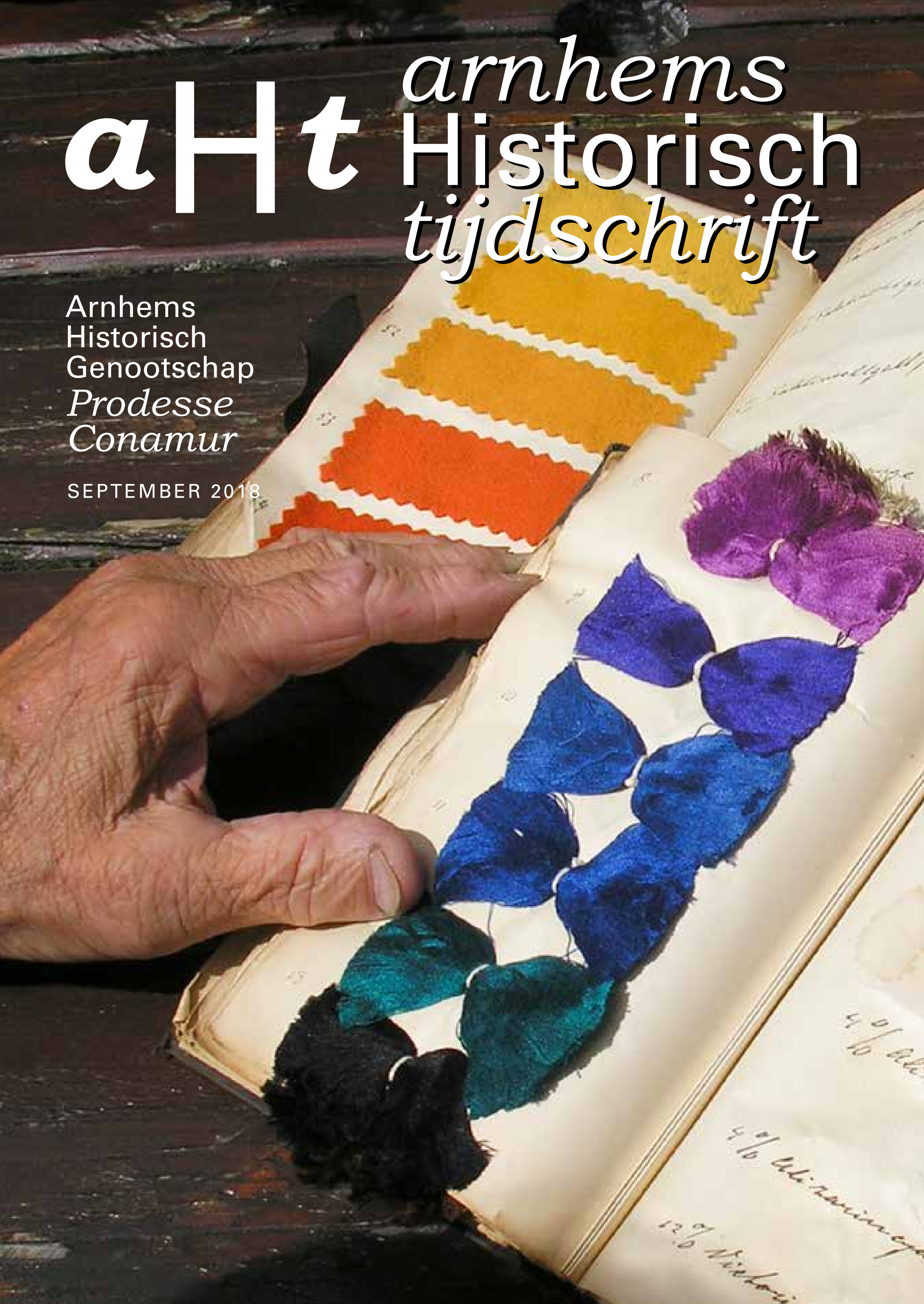

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

SEPTEMBER 2018

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Jaargang 38, nr. 3

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
e-mail: prodesseconamur@gmail.com
telefoon: 026 - 443 35 46

Secretariaat
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Ledenadministratie
t.a.v. Wim Verheggen,
Postbus 92,
6800 AB Arnhem

Druk
HPC drukkerij BV

Arnhems Historisch Tijdschrift

Tijdschrift van de vereniging "Arnhems Historisch Genootschap onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur' van 1792" over onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van de stad Arnhem.

ISSN 1879-5242

Redactie

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Losse verkoop AHT: € 7,50.
- Kopij dient naar de hoofdredacteur te worden gestuurd.
- De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/AHT.
- De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
- Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.

Bestuur

- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden van de vereniging. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt m.i.v. 2015 € 30,00 per jaar voor een individueel lidmaatschap en € 35,00 voor een gezinslidmaatschap. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden.
- Contributie kan overgemaakt worden op rekeningnummer NL61 INGB 0000 8844 35 t.n.v. Prodesse Conamur, Arnhem.

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Anneke Louwe Kooijmans-Bouhuijs 122
De Rammelweide. Stomerij, ververij en tapijtreiniging
Wel en wee van een Arnhems familiebedrijf (1899-1968)

Stef Ketelaar 155
Apostel, pionier, propagandist. Over de Arnhemse jaren van Willem Helsdingen

Menno Potjer 164
Medailles 'Ter gedachtenis van het gepasseerde' op 14 juni 1705

Elio Pelzers 171
Nieuws van het Gelders Archief

Lyke Bosma 172
Rondje Wijkkrant: geschiedenis in en door de wijk

Ton Burgers 174
Boekbespreking: Antony Beevor, De Slag om Arnhem

Gesignaleerd 177

Omslag: De stalenboeken van Jan Bouhuijs met de door hem tijdens zijn stages geverfde stoffen. (foto Anneke Louwe Kooijmans-Bouhuijs)

De Rammelweide. Stomerij, ververij en tapijtreiniging

Wel en wee van een Arnhems familiebedrijf (1899-1968)

Anneke Louwe Kooijmans-Bouhuijs

De Rammelweide was in de vorige eeuw een bekend bedrijf in Arnhem en omstreken. Het werd geleid door Jacob Bouhuijs, die zich de nodige technische en specialistische kennis had eigen gemaakt. Verhalen die daarover in de familie verteld werden, heb ik – zijn kleindochter – aangevuld vanuit verspreide schriftelijke bronnen. Helaas vertonen deze juist in Arnhem nogal wat hiaten, als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Wat er van het bedrijfsarchief zelf nog over was, is later alsnog bij een overstroming verloren gegaan. Hierdoor ontbreken veel feitelijke gegevens en berust het verhaal grotendeels op overleveringen, naast het archiefonderzoek.

*De oprichter van de Rammelweide Willem Jan Bouhuijs. (9 oktober 1833-16 februari 1924)**

Stichting van het bedrijf

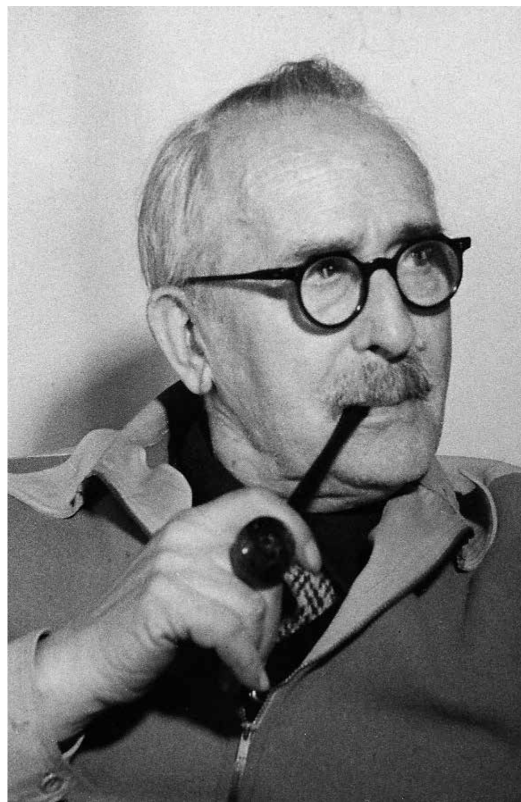
Willem Jan Bouhuijs als ondernemer

Op 9 februari 1889 verhuisden Willem Jan Bouhuijs (1832-1924) en Johanna Elisabeth de Ridder (1835-1915) met hun gezin vanuit Rotterdam naar Arnhem.[1] Hij was behanger en vestigde een nieuw bedrijf in de Rietgrachtstraat 68,[2] op de hoek van de Singelstraat.[3]

De reden van deze voor een gezin in die tijd toch wel grote verandering is mij niet bekend. Mogelijk waren het persoonlijke gebeurtenissen. Er waren zeven kinderen geboren tussen 1862 en 1874, waarvan twee als baby en peuter waren overleden en twee meisjes als tieners aan TBC. Mijn grootvader Jacob (1874-1950) was met 14 jaar de jongste van het gezin, die samen met zijn twee jaar oudere zus Wilhelmina Johanna (1 september 1872) in 1889 mee naar Arnhem verhuisd is. Zij waren de twee overgebleven kinderen. De een-na-oudste zus, Gezina Wilhelmina, was getrouwd en woonde in Overijssel, maar overleed binnen een jaar na bovengenoemde verhuizing op 25-jarige leeftijd.[4] Al dat grote verdriet kan reden genoeg zijn geweest om

in Arnhem opnieuw te beginnen, te meer daar de moeder van het gezin Arnhemse van geboorte was.

Verder kan de familie van moeders kant raad gegeven hebben over de mogelijkheden die de Arnhemse stadsuitbreiding bood; haar groeiende bevolking, de grote villa's en huizen beloofden goede werkgelegenheid voor stoffeerders. Niet alleen de Velperweg, maar ook het toentertijd in aanbouw zijnde Spijkerkwartier zorgden voor veel werk aan woninginrichters, zoals het behangersberoep nu heet. Willem Jan kon bekend zijn met de Arnhemse situatie via zijn neef A. van der Pot van de grote Passementfabriek, terwijl zijn vrouw een kleindochter was van W. Baars, eertijds fabrikant van Balansen en Bascules in deze stad op Langstraat B491.[5] Goede informatie over werkgelegenheid en bedrijven was belangrijk, want tussen 1885 en 1900 heerste er een economische malaise in Nederland, dus ook in Arnhem.[6] Hierdoor zakte de economie in, maar nam het overschot aan arbeiders juist toe.[7] Willem Jan zag kennelijk mogelijkheden in goedkoop personeel en in een nieuw bedrijf gericht op onderhoud. Immers in slechte tijden bespaart men op nieuwe aankopen en besteedt men meer aandacht aan wat men bezit.

*Jacob Bouhuijs in 1949.**

Zijn zoon Jacob zal in het begin als leerling/knecht in het behangers- en stofferingsbedrijf van zijn vader Willem Jan zijn gaan werken. In 1895 staat zijn vader als enige Bouhuijs als behanger in het adresboek. In 1896 wordt die plek ingenomen door Jacob en zal hij dus volleerd zijn.

Ondertussen in de Molenbeekstraat

Juist in de jaren dat Willem Jan in Arnhem aan het werk ging, gebeurde er het een en ander in de Molenbeekstraat. Allereerst komen we via een advertentie van de Nieuwe Arnhemsche Stoomwasscherij, Bleekerij en Tapijtreiniging uit 1891,[8] te weten dat er een mogelijkheid voor 'Machinale Tapijtreiniging' aanwezig is bij deze firma, die een jaar tevoren uitgebreid en verplaatst was.[9] Bovendien wordt in bovengenoemde advertentie tevens vermeld dat '*Alle andere werkzaamheden, de Behangerij en Stoffeerderij betreffende spoedig en billijk worden afgeleverd*'. Tegelijkertijd wordt ook aangekondigd dat dit bedrijf 'de gelegenheid geopend heeft alles wat tot schoonmaak behoort, te verrichten. Wij zijn zoo vrij hieronder enige prijsopgaven te laten volgen.' Hieruit blijkt dat zij behalve een witwasserij ook vloerkleden, beddengoed (matrassen, dekens) en gordijnen gaan reinigen. Het woord 'chemische wasserij' duikt dan voor het eerst op.

Is deze uitbreiding van werkzaamheden een vorm van concurrentie met de nieuw gevestigde behangerij van Bouhuijs in de Rietgrachtstraat of duidt ze op een poging tot samenwerking? Het gebeurde allemaal wel heel toevallig vrijwel tegelijkertijd. De concurrentie kan ook moordend geweest zijn, gezien de latere ontwikkelingen.

Drie jaar later, in maart 1895, veilt notaris Orsoy Veeren vervolgens '*Eene in werking zijnde Stoomwasscherij en Tapijtreiniging de Rammelweide, aan de Molenbeekstraat* (...)

108

NIEUWE ARNHEMSCHE

Stoomwasscherij, Bleekerij en Tapijt-Reiniging,

Rammelweide, Velperweg,

ARNHEM.

Telephoon No. 43.

Machinale Tapijt-Reiniging.

Ter voldoening aan het verzoek van vele familiën, hebben wij thans aan onze inrichting de gelegenheid geopend, alles wat tot SCHOONMAAK behoort te verrichten; wij zijn zoo vrij hier onder eenige prijsopgaven te laten volgen.

Vloerkleeden.

De prijs geschiedt per □ Meter.

		Stof vrij maken.	Opnemen en weder leggen.
1ste soort	Deventer en Smirna	20 cents.	15 cents.
2de »	Velvet en Exminster	15 »	10 »
3de »	Tapistry en Brusselsch	10 »	5 »
4de »	Haar, Schotsch of Cocos	7½ »	5 »

Machinale Bedden- en Matrassen-reiniging.

Uitstoomen per bed	is van *f* 6.—	tot *f* 7.—
» » peluw	» » » 1.50	» » 2.—
» » kussen	» » » 0.75	» » 1.25

Uitstoomen en opmaken van Matrassen

Paardenhaar	1-persoons . . .	*f* 5.25
»	2 » . . .	» 6.75
Kapok	1 » . . .	» 4.—
»	2 » . . .	» 5.25
Zeegras	1 » . . .	» 2.75
»	2 » . . .	» 3.25

Gordijnen.

Vitrages of witte of crême Gordijnen van *f* 0.25 tot *f* 1.25.
Embrasses van 5 tot 15 cents per stuk.
Valgordijnen en Stores van 50 cents tot *f* 1.75.
Bedgordijnen per stel 30 cents en hooger.
Wollen Gordijnen per stel *f* 1.— en hooger.
Afnemen en ophangen 20 cents per stel.

Chemische Deken-wasscherij.

Wollen per stuk 90 cents.
Molton » » 40 »
Kinder wollen Dekens 30 cents en hooger.

Alle andere werkzaamheden, de Behangerij en Stoffeerderij betreffende, worden spoedig en billijk afgeleverd.

De paginagrote advertentie van de 'Nieuwe Arnhemsche Stoomwasscherij, Bleekerij en Tapijt-reiniging, Rammelweide Velperweg Arnhem' in het adresboek (Gelders Archief, Adresboeken 1891 pagina108, scan 57.)

omvattende Fabrieksgebouw (…) *met Directeurswoning en Bijgebouwen, ingericht tot Ketelhuis, Stal, Wagenhuis, Steenkolenloods enz., Kad. Sectie Q No. 2818, groot 28 Aren en 72 Centiaren.*' [10] Deze omschrijving heeft betrekking op een reeks panden, waaronder de nummers 22-28.

Het bedrijf wordt opgekocht, maar door wie is echter niet duidelijk, want pas in 1897 heropent de heer P.J. Vedder, oud-directeur van de Geldersche Stoomwasscherij te Renkum, weer de Rammelweide. Dat is aangekondigd via een advertentie in de *Arnhemsche Courant* van 19 april 1897. In het Arnhemse Adresboek uit 1900 staat dat op Molenbeekstraat 26 de Gezusters Vedder, 'waschsters', wonen. Dat geeft aan dat zij nog in 1899 daar konden werken. Er werkte echter ook een Wasscher en Bleeker, genaamd J.B. Vedder op Schaapsdrift 26[b]. Het blijft alles bij elkaar een onoverzichtelijke geschiedenis.

Jacob Bouhuijs als jonge ondernemer

Op 9 september 1895 wordt door Willem Jan Bouhuijs samen met zijn zoon Jacob de Machinale Tapijtreiniging 'de Rammelweide' opgericht.[11] Jacob is dan nog minderjarig en daarom moet er op 30 september 1895 een zogenaamde handlichting verleend worden door de kantonrechter: *'tot de uitoefening van het beroep van Behanger en Stoffeerder, met al hetgeen daaraan verbonden is'*.[12] Kennelijk valt daar de tapijtreiniging ook onder. Bovendien is Jacob hierdoor gerechtigd financiële en zakelijke transacties te ondertekenen. Hij wordt daarbij aangeduid als '*behanger*', maar deze bevoegdheid zal voor hem ook voor zijn andere werkzaamheden van nut zijn geweest. De jonge Jacob adverteert namelijk voor zijn behangerij en stoffeerderij met een uitgebreide voorraad materialen. We lezen dan, dat hij '*behangselpapieren, tapijten, gordijnen, linoleums, vloerzeilen enz.'* kan leveren. Dit assortiment is zo te zien compleet en met uitgebreide keuzemogelijkheden.[13] Ook bij verhuizingen binnen en buiten de stad biedt hij zijn diensten aan.

Begin november 1895 is Jacob 21 jaar geworden en kort daarna op 29 februari 1896 plaatst hij een advertentie in de *Graafschapbode* als exploitant van de Machinale Tapijtreiniging 'de Rammelweide'. Zichzelf aanbevelend houdt hij kantoor op Rietgrachtstraat 68, dus bij de behangerij en kennelijk eigen baas. Hij heeft echter de panden in de Molenbeektraat waar de molens voor het kloppen van tapijten staan nog niet in eigen bezit. Waarschijnlijk huurt hij deze, maar het is niet bekend van wie. Dat is niet eenduidig op te maken uit de te beperkte gegevens.

De verhoudingen tussen de verschillende schoonmaakbedrijven lijken overigens niet altijd even goed te zijn geweest. Waarschijnlijk beconcurreerden zij elkaar behoorlijk. Dat blijkt uit een advertentie van Jacob Bouhuijs in de *Arnhemsche Courant* van 7

Bij beschikking van het Kantongerecht te Arnhem d.d. 30 September 1895 is aan JACOB BOUHUIJS, geboren 6 November 1874, uit het huwelijk van de echtelieden WILLEM JAN BOUHUIJS en JOHANNA ELISABETH DE RIDDER, wonende te Arnhem, verleend

handlichting

tot de uitoefening van het beroep van Behanger en Stoffeerder, met al hetgeen daaran is verbonden.

De Griffier bij gemeld Kantongerecht,
DE VOS.

De publicatie van de handlichting ten behoeve van Jacob Bouhuijs zodat hij als handelingsbekwaam persoon zijn beroep en bedrijf kon uitoefenen

Machinale Tapijtreiniging
„DE RAMMELWEIDE"
VELPERWEG. — ARNHEM.

Tot het **Machinaal Stofvrij maken** van alle soorten TAPIJTEN, als ook het **Appreteeren** van CRÊME GORDIJNEN, beveelt ondergeteekende, exploitant der voormalige Stoomtapijtreiniging *„de Rammelweide"*, zich zeer beleefd aan.

Overtuigd door accuratesse en zorgvuldige behandeling der goederen het vertrouwen te zullen verwerven.

Aanbevelend,
J. BOUHUIS.
Kantoor Rietgrachtstraat 68.
Agent voor Doesburg en Omstreken:
De firma Wed. B. REVELMAN.

Advertentie van de machinale tapijtreiniging 'De Rammelweide' in de Graafschapbode met vermelding van de agent voor Doesburg en omstreken, de firma weduwe B. Bevelman.

maart 1896. Onder N.B. kunnen we lezen dat er kapers voor de klandizie waren:

N.B. Ter voorkoming dat Tapijten bedrieglijk op onzen naam gereinigd worden, bevindt zich bij elk Tapijt een kaart voorzien van den naam der inrichting.

Op 5 mei 1898 duikt ineens de naam van A.W.J. Franse & Co op in een advertentie in de *Arnhemse Courant,* met een afbeelding van een deel van de fabriekspanden in de Molenbeekstraat. Die wasserij van Franse zou geen lang leven beschoren zijn. Op 6 maart 1901 wordt het bedrijf alweer ontmanteld en de gebouwen en gehele inboedel door notaris A. Roes geveild.[14]

Vier jaar na de 'verzelfstandiging' van de tapijtreiniging, op 1 mei 1899, koopt Jacob – pas 24 jaar oud – de fabrieksgebouwen aan waarin zijn bedrijf is gevestigd, zoals vastgelegd in het Kadaster:

De fabrieksgebouwen met huis en erf, gelegen in de gemeente Arnhem aan de Molenbeekstraat, plaatselijk gemerkt nummers 22 tot en met 28, kadastraal aldaar bekend in sectie Q no.3767, groot 5 are en 22 centiaren, (…) voor de vastgestelde waarde van f. 39.000.

Het gaat om 522 m^2, ongeveer een vijfde deel van de panden die vier jaar eerder werden geveild. Tevens was er nog wat grond omheen. Ook de verhoudingen met de buurman, de heer Franse, eigenaar van de fabriek, worden goed vastgelegd. Hij mag geen concurrerende activiteiten ontplooien en de koper mag '*geen rook of andere gassen uitstoten*'. Dat zou nu een verplichte milieumaatregel zijn, maar was in die tijd bittere noodzaak voor een witwasserij:

Zolang de verkoper, eigenaar van de aan het verkochte grenzende fabriek "de Rammelweide" zal zijn, zal door hem geene tapijtreiniging, behangerij of beddenzaak daarin mogen worden uitgeoefend op verbeurte eener boete van drie duizend gulden te verbeuren ten behoeve van den kooper of diens rechtverkrijgenden.

Kooper verbindt zich en zijne opvolgers in den eigendom om op het sub 11 omschreven bouwterrein geene fabrieken te plaatsen van rookende afbijtende stoffen

Arnhem, 15 Aug. '99.

Dames!

Door deze deel ik UEd. mede, dat ik mijne **Chemische Fijnwasscherij** en **Stoomververij**, vroeger gevestigd Schaapsdrift (Plattenburg), heb

overgedaan

aan den Heer **JAC. BOUHUIJS**, die ik bij deze in het zoo ruim genoten vertrouwen, mij geschonken, aanbeveel.

Achtend,

UEd. Dienstw. Dienaar,

KARL LEHMAN.

Onder verwijzing naar het bovenstaande, neem ik de vrijheid mijne **Stoomververij** en **Chemische Wasscherij** bij UEd. aan te bevelen.

Daar de Heer KARL LEHMAN zich bereid verklaard heeft alle Goederen onder zijne leiding te zullen behandelen, doe ik dit met te meer vertrouwen, wetende dat dit dus geschiedt door een bekwaam vakman.

Aanbevelend,

de Machinale Tapijtreiniging,

JAC. BOUHUIJS.

Velperweg, Molenbeekstr.

Depots gevestigd:

Mej. VELTUM, Steenstr. 45; Mej. Wed. MENCO, Bentinkstraat 9 en Rietgrachtstraat 68 hoek Singelstraat.

355

Stoomververij

Chemische Wasscherij

Machinale Tapijtreiniging

RAMMELWEIDE

Telephoon 714. - Jac. BOUHUIJS.

Velperweg.

Molenbeekstraat 22—28.

UITSTOOMEN EN VERVEN

van Vitrages,

Heeren- en Dames Costumes.

SPECIALE DEKENWASSCHERIJ

UITSTOOMEN EN DESINFECTEEREN

VAN

Beddegoederen, Tapijten, enz.

Men vrage de Prijs-Courant onzer Inrichting.

Al onze kleuren zijn giftvrij en geven niet af.

Zuiver stof- en motvrij maken van Tapijten onder garantie.

Links: Gemeenschappelijke advertentie van Jacob Bouhuijs met Karl Lehman over de overname van diens chemische fijnwasscherij en stoomververij in 1899.

De advertentie in het adresboek vn 1900, hrhaald in 1901 en 1902, geeft een goed overzicht van alle werkzaamheden die door Bouhuijs in de Rammelweide werden aangeboden en uitgevoerd. (Adresboeken Arnhem, 1900 jg. 46 p. 0168)

en in het algemeen geene huizen of gebouwen waardoor de omliggende panden van verkooper in waarde zouden worden verminderd een en ander ter beoordeling van verkooper. [15]

Kort na deze aankoop, in augustus van hetzelfde jaar, breidt Jacob zijn bedrijf uit door een samenwerking aan te gaan met Karl Lehman (soms Carl Lehmann gespeld). Hij neemt diens '*Chemische Fijnwasscherij en Stoomververij*' aan de Schaapsdrift over.[16] In een gezamenlijke advertentie richtten zij zich tot de 'Dames' bij de aankondiging van alle vernieuwingen. Dat geeft een aardig tijdsbeeld, daar de vrouw in die periode het hoofd van de huishouding was. Zij zorgde zo onder meer voor het schoonhouden van de woning, eventueel met huishoudelijk personeel waarover zij de scepter zwaaide.Karl stelt daarbij als bedrijfsleider zijn expertise ter beschikking, en dat was noodzakelijk ook. Mijn grootvader was immers opgeleid als stoffeerder/behanger en niet als verver. Carl staat in de beroepenlijst in het adresboek uit 1901 expliciet vermeld als stoffenverver.[17] Dat laatste vergt een uitgebreide en geheel andere vakkennis. Zij vulden elkaar dus heel goed aan. Het is helaas niet te achterhalen of deze nieuwe activiteiten meteen al in de Molenbeekstraat werden geïnstal-

leerd. Waarschijnlijk was dat niet zo, want uit latere bouwtekeningen zal blijken dat het bedrijfsgebouw voor het verven pas later (circa 1910) geplaatst is, achter de oudste panden die hij al bezat.[18]

Jacob Bouhuijs pakt de zaken voortvarend aan. Tien dagen later wordt er niet meer alleen met de '*Tapijtreiniging*' geadverteerd, maar prominent met de '*Stoomververij en Chemische Wasserij*'. Eveneens wordt in die augustusmaand een telefoonaansluiting gerealiseerd met het nummer 714 en er worden drie depotwinkels gevestigd: Steenstraat 45, Bentinkstraat 9 en het vertrouwde adres Rietgrachtstraat 68, alle te Arnhem. De winkel in de Steenstraat is tot in de jaren zestig het visitekaartje van de Rammelweide gebleven.

In 1900, 1901 en 1902 presenteert Jacob zijn bedrijf voor het eerst met paginagrote advertenties in de Arnhemse adresboeken onder de naam 'Rammelweide'.

In advertenties en reclame werd vaak ingespeeld op het jaargetijde of gebeurtenissen, zoals:

- wollen mantels en pelterijen (bontwerk) motvrij maken na de winter;
- vloerkleden en gordijnen reinigen of verven tijdens de voorjaarsschoonmaak;
- kleurecht verven van markiezen-, tent- en vlaggendoek voor de zomer;
- in het najaar werd er gewezen op het winterklaar maken … enz.

Als uiteindelijk de zaak rond is en goed lijkt te draaien, trouwt Jacob op 12 september 1900 met de schippersdochter Jannetje van Heijningen uit Leiden. Zij maakte in Arnhem dameshoeden in de winkel van Zwanepol in de Roggestraat. Hij blijft met zijn vrouw in de Rietgrachtstraat wonen, terwijl zijn ouders zich op Molenbeekstraat 22 boven het kantoor van de Rammelweide vestigen. Zijn vader blijft tot zijn tachtigste in het bedrijf werkzaam. In 1913 sluit hij zijn werkzame leven af en kan nog meer dan tien jaar genieten van een gezonde oude dag te midden van zijn familie. Zijn portret als stichter van het bedrijf. heeft alle jaren in het kantoor gehangen.

In 1905 verhuist het jonge gezin Bouhuijs eveneens naar de Molenbeekstraat, naar nummer 16.[19] Er zijn dan inmiddels vier kinderen, drie zoons en een dochter, als vijfde en jongste zoon werd daar nog Jan, mijn vader, geboren (11 juni 1907 - 15 juni 1994). Rond 1910 neemt dat gezin definitief zijn intrek op nummer 26, boven de wagenstalling. Tot die tijd was het kantoor van de Bronwater-, Limonade- en IJsfabriek van Reesse, aan de Vosdijk daarin gehuisvest.[20]

Zo is dan het bedrijf ontstaan zoals wij dat uit latere tijd kennen als 'De Rammelweide', met een breed aanbod van diensten ten behoeve van de woninginrichting en kleding. Op het briefpapier, de uithangborden, advertenties enz. het logo met de Ramskop als duidelijk herkenningsteken wijd en zijd bekend.

*Het logo van de Rammelweide op de eerste bestelwagen met de koetsier Jansen en Jan en Bep Bouhuijs in 1912.**

Detail van het Broek met de Rammelweiden ten zuiden van de Velperweg uit de kaart van Gijsbert Verbeek van het Schependom van Arnhem uit 1749. Aan de rechterkant loopt de Vosdijk. Via het zijweggetje naar links kom je op het deel van de Rammelweide waar dit artikel over gaat.

We vinden de naam Rammelweide al in charters uit de zestiende eeuw en op een kaart uit 1749.[1]

Die namen werden als plaatsaanduiding gebruikt voor eigenaren, boerderijen en in dit geval door de wasserijen, die de graslanden gebruikten.[1] De naam heeft betrekking op de hazen die daar elk voorjaar vanaf de Velperweg goed te zien waren tijdens de paar- of 'rammeltijd'. Hazen zitten elkaar dan fel achterna, woest en met hoge snelheid bochten slaand. De mannetjeshaas wordt vaak 'rammelaar' genoemd door boeren en jagers. De hazenweide was iets hoger gelegen dan het Broek, waardoor het voor de dieren bij hoogwater in de uiterwaarden een goed toevluchtsoord was.

Het is niet erg waarschijnlijk dat er speciaal rammen werden geweid, want rammen samen in een wei geeft een vechtpartij. Rammen worden apart van de schapen gehouden en gaan alleen voor het fokken bij de kudde. De markante ramskop in het logo van de Rammelweide had dus eigenlijk een haasje moeten zijn…..

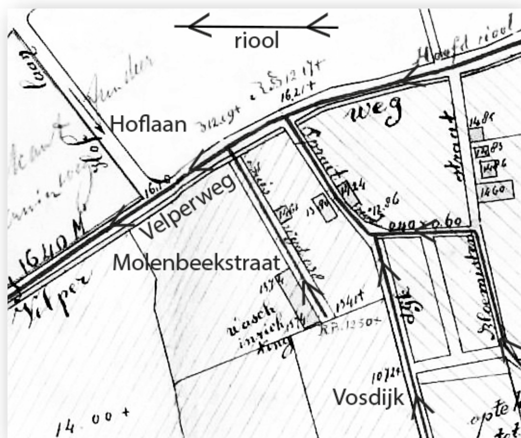
Zeker al in de negentiende eeuw werden deze velden gebruikt voor het bleken en/of drogen van wasgoed van de wasserijen aan de Veluwezoom. In die tijd werd de veldnaam 'Rammelweide' vaak in combinatie met de Velperweg als plaatsaanduiding en adres van de eerste grote wasserij gebruikt, maar soms naar het schijnt ook als een bedrijfsnaam, hoewel het weggetje naar de wasserij al in 1881 door de gemeente Arnhem officieel Molenbeekstraat werd genoemd. Velperweg en Rammelweide was veel duidelijker, dan wist iedereen het wel te vinden! Het heeft tot in de twintigste eeuw geduurd voordat de nieuwe straatnaam echt volledig in gebruik kwam. Daarvóór is het willekeurige gebruik van de naam Rammelweide – de ene keer als adres, de andere keer als bedrijfs- of villanaam voor de historisch onderzoeker nogal verwarrend.

1. Gelders Archief, Inventaris 0469 familie Cloeck, inv. nr. 15 Eigendomsbewijs voor Dirk Mindervoedt en Hendersken van Beinum, zijn vrouw, van 1/3 van 5 scharen weide in het Arnhemse Broek op de Rammelweide, 1573. 1 charter; kaart van Gijsbert Verbeek, Gelders Archief 2003-469.

Bedrijven op de Rammelwei

Onder de Veluwse heuvels bevindt zich een gigantische voorraad kalkarm zoetwater, die aan de zoom van het Veluwemassief kwel veroorzaakt. Hiervan maakten wasserijen graag gebruik, want in kalkrijk zogenaamd hardwater slaat zeep neer en in dat geval zou er veel meer zeep nodig zijn bij een minder mooi wasresultaat. In combinatie met de vlakke graslanden van de uiterwaarden, waar men de was te bleken en te drogen legde, is de Veluwezoom daarom een goede vestigingsplaats voor die bedrijfstak. Die wasserijen zien we dan ook in de negentiende eeuw verschijnen ten oosten van de stad Arnhem op Plattenburg, en aan het einde van de eeuw ook langs de Molenbeekstraat. Zo was daar een klein industrieterrein avant la lettre ontstaan met wasserijen en blekerijen.

Op 9 juni 1883 keurde om die reden de gemeenteraad van Arnhem een rioleringsplan goed voor het oostelijk deel van de zich uitbreidende stad.[21] Op het betreffende deel van de kaart bij het rioleringsbesluit zien we dat het hoofdriool langs de Velperweg is aangegeven met aftakkingen naar wasserijen bij de Molenbeekstraat, de Vosdijk, oostelijk daarvan de Bloemistenstraat en nog verder oostwaarts naar Plattenburg (buiten beeld). De bewoners van de huizen en villa's aan de Velperweg en omgeving moesten zelf kiezen of men aangesloten wilde worden op dit stelsel of niet. Vanwege bijkomende kosten gebeurde dat toen toch nog vaak niet, men hield het bij zijn eigen beerput.

Detail van de kaart bij het raadsbesluit van 9 juni 1883 van de gemeente Arnhem over riolering van de wasserijen in Plattenburg en aan de Molenbeekstraat.

De sleuven, waarin de buizen gelegd moesten worden, mochten niet lager dan tot +14 meter AP ingegraven worden, in verband met de natuurlijke afwatering naar de Rijn. Tevens moest het riool doorgespoeld kunnen worden. Daarvoor werd gebruik gemaakt van de Velperbeek (Molenbeek), die naast de Velperweg ligt. Op verschillende plaatsen werden daartoe speciale 'tappunten' voor het beekwater aangebracht, op de kaart aangegeven als 'spruit', zoals te lezen is bij het kruispunt met de Vosdijk. De gemeente Arnhem had dus al vroeg de verantwoordelijkheid op zich genomen en voorzieningen getroffen voor de afvoer van het afvalwater van de wasserijen op de Rammelweide en in Plattenburg. Dat het riool ongezuiverd op de Rijn loosde is pas een eeuw later een kwestie geworden. Het was eind negentiende eeuw al een grote sprong voorwaarts dat er sowieso riolen werden aangelegd zowel voor woningen als bedrijven.

Op de rioleringskaart uit 1883 is een bedrijf aan de Molenbeekstraat aangegeven met een kleine rechthoek. Dat is het bedrijf van R.A. van Dam Jr, de Nieuwe Stoomwasscherij en Bleekerij op de Rammelweide.[22] In de jaren 1890 kwamen er nog een of twee wasserijen bij, waarvan sommige het niet lang volhielden, maar na 1900 namen telkens andere bedrijven de lege gebouwen in gebruik: een drukkerij, een smederij, een groente-inmaak-bedrijf, een meubelfabriek en een nietjesfabriek.

Straatbeeld

Op de tekening van het grote gebouwencomplex waarmee A.W.J. Franse in 1898 adverteerde, staat de naam van zijn bedrijf in grote letters op de gevel geschilderd. Links ervan staat een gebouwtje met een hoge schoorsteen dat ooit gebruikt werd als ketelhuis en daarna vele jaren lang door de smid Van Eldik, die ook veel smeed- en laswerk voor de Rammelweide van Bouhuijs heeft uitge-

Plan [van het] Fabriekscomplex van de N.V. Chemische Wasserij en Ververij De Rammelweide a/d Molenbeekstraat – Arnhem", vervaardigd door de Arnhemse architect Cornelis Sprey als bijlage bij de aanvraag voor de uitbreiding en wijziging in 1941.

De tekening omvat de panden Molenbeekstraat 18-28. Aan de onderzijde zien we de Molenbeekstraat met de entree en het kantoor, met daarnaast aan de ene zijde een onder-doorrit, aan de andere zijde de expeditie in de voormalige koetsenstalling. Hierboven bevonden zich de woonhuizen nrs 22-26.

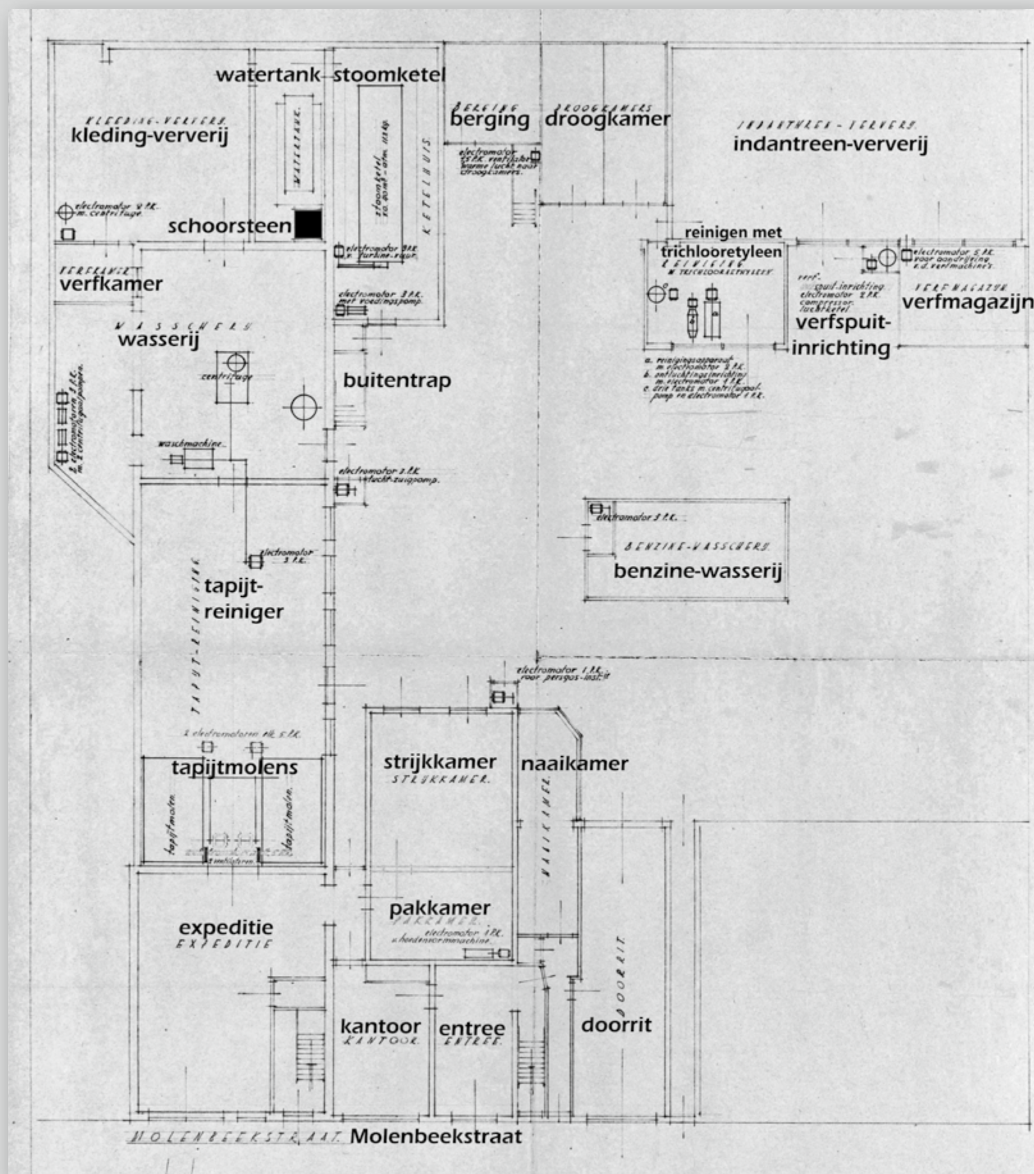
Aan de linkerzijde bevindt zich het gebouw met de twee klopmolens voor de tapijtreiniging, afgebeeld op de foto uit 1895 (p. 132*), met daarachter de wasserij voor het wassen met water en zeep. Onder het dak daarboven werd op een gegeven moment een stofferingsruimte ingericht, toegankelijk via een overdekte buitentrap. Tezamen met de huizen langs de straat is dit het oudste gedeelte van het bedrijf, zoals dat werd aangekocht in 1899.

Al spoedig werd het bedrijf uitgebreid over het open terrein achter deze gebouwen tot aan de nog steeds bestaande zware tuinmuur van de villa Rammelweide aan de Velperweg. Zo werden kort na 1905 naast de doorrit en achter het kantoor een strijkkamer en een naaikamer aangebouwd. Vervolgens rond 1910 achter de wasserij een ververij voor kleding met een opslag voor de verfstoffen. De eerste stoomketel stond daarnaast in het gebouwtje met de hoge schoorsteen (het zwarte blokje), in 1941 kennelijk in gebruik als watertank. In 1939 is daarnaast een nieuw, groter ketelhuis gebouwd, waarvoor de oude paardenstal en de kolenopslagplaats werden afgebroken. De oude schoorsteen bleef toen wel in gebruik.

Nog vóór de Tweede Wereldoorlog werden naast elkaar tegen de oude tuinmuur nieuwe bedrijfsruimten gerealiseerd: de droogkamers, de indantreen-ververij, de chemische wasserij met trichloorethyleen, de benzinewasserij en een spuitinrichting met verfmagazijn. De open ruimte tussen de gebouwen was toegankelijk via de doorrit aan de Molenbeekstraat. Een hoek daarvan werd onder meer gebruikt voor de opslag van kolen voor de stoomketel. Met het groter worden van de vrachtauto's werd de doorrit te nauw en alleen nog als garage gebruikt. Er kwam een ruimere doorrit iets hoger op de straat, op de tekening meer naar rechts.

Op de plattegrond staan 19 elektromotoren aangegeven met bij elkaar een vermogen van 50 pk voor de aandrijving van de machines. Alleen in de strijkkamer werd nog tot in de Tweede Wereldoorlog met stadsgas gewerkt voor de verwarming van de strijkijzers en zo.

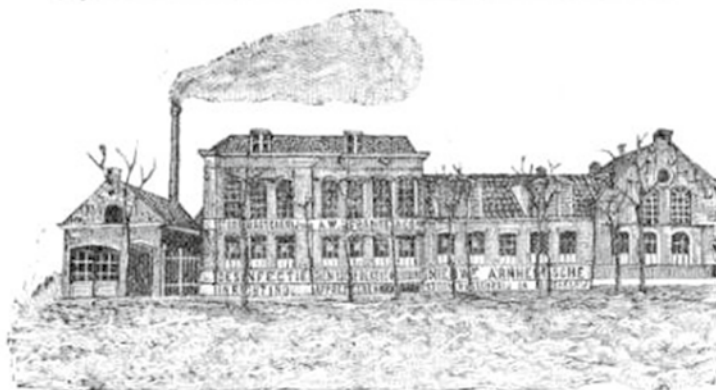
Na 1945 werd er een voor die tijd modern roestvrij stalen railsysteem aangelegd, wat veel heen en weer geloop met kleding en hangers bespaarde. De gebouwen werden toen ook opnieuw ingericht. De perchloorethyleen-wasserij verhuisde naar de wasserij in het oude gebouw. In de tapijtreiniging kwamen de ontvlekkingsruimte en de blaaspoppen, de strijktafels en de persen voor het opmaken van kleding.

Plattegrond van het 'fabriekscomplex van de N.V. chemische wasserij en ververij de Rammelweide' omstreeks 1941 door de architect Cornelis Sprey. Bijlage bij de aanvraag voor een verbouwing. (Gelders Archief 1700_9574_0089)

Stoomwasscherij en Strijkinrichting

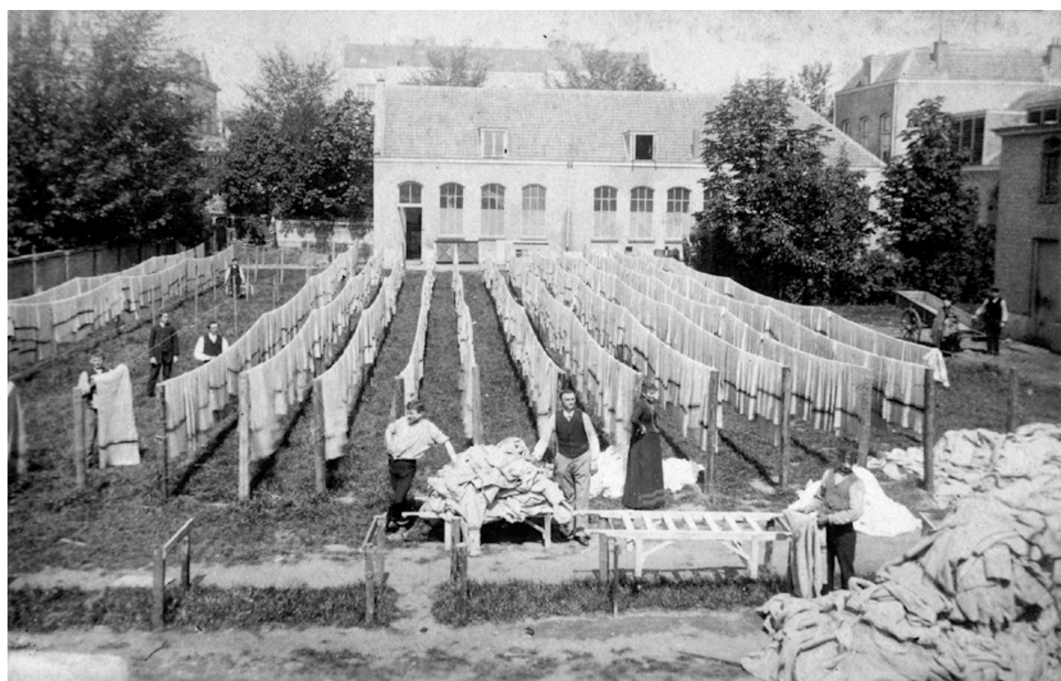
„Rammelweide"

A. W. J. FRANSE & Co.,

Velperweg. Telephoon 72.

De advertentie van A.W.J. Franse met een deel van de panden langs de westkant van de Molenbeekstraat.

De Rammelweide omstreeks 1895. Op de voorgrond de raamwerken om de was te drogen en op de achtergrond de bedrijfsgebouwen. (Gelders Archief 1501-04-8387)

De bleek met watermolen aan de Molenbeek bij Arnhem door Pieter Jan van Cuyck, 1767. (Gelders Archief 1551-3803)

voerd. Een aantal van die gebouwen herinner ik mij nog uit mijn jeugd. In ons kantoor hing van deze hele rij panden een mooie ingelijste prent, maar helaas heb ik die niet teruggevonden. Het grote vierkante gebouw met het mansarde dak en de hoge ramen waar '*desinfectie*' in hoofdletters enigszins leesbaar op geschilderd is, was tot 1975 nog in gebruik. Nu is daar na afbraak ter plekke een rijtje huizen gebouwd.

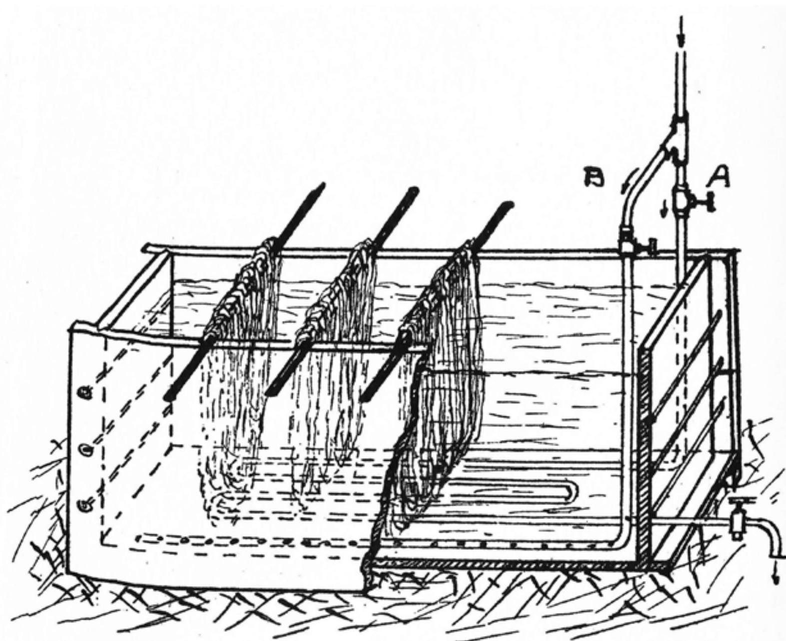
Deze oude gevelwand langs de Molenbeekstraat is nog langer geweest dan hier afgebeeld, want de panden waarin Jacob Bouhuijs in 1899 zijn ´Rammelweide´ had gevestigd – tevens mijn geboortehuis – liggen verder naar rechts buiten het beeld van de tekening.

Achter dit complex, dus loodrecht op de straat, bevond zich een groot bedrijfsgebouw, zichtbaar op de oude foto uit ongeveer 1895.[23] Daarin waren de tapijtreiniging en de wasserij gevestigd. De openstaande deur leidde naar de wasserij. Achter het zevende en achtste raam, niet zichtbaar achter de bomen, stonden de klopmolens voor het kloppen van tapijten. Op de zolderverdieping was de dakkapel van het linkerdeel boven de vier ramen over de gehele lengte verbreed. Daar had Jacob Bouhuijs de stoffeerderij ondergebracht, waar de te stomen of te verven meubelstoffen, gordijnen, dekens en matrassen werden voorbehandeld en na reiniging of verven weer werden opgemaakt. Rechts stond het hoge woonhuis nr. 26 met eronder de koetsenstalling. Het scheve dak tot aan het woonhuis is begin twintigste eeuw verwijderd en vervangen door een ommuurd dakterras bij dit huis. Geheel links van het gebouw werden rond 1910 een nieuw ketelhuis en de ververij gebouwd.

Het terrein op de voorgrond was in ge-

Kruising Molenbeekstraat nummer 26 en Sasboutstraat. Links de nieuwbouwwoningen en rechts het woonhuis met de koetsenstalling van de Rammelweide, met de raamloze grijze gevelwand.

Een verfbak voor garens. Via buis A kon het water geleidelijk worden verwarmd middels buizen onder in de waterbak. Voor het snel verwarmen kon de stoom via buis B geleid worden naar stoombuizen met gaatjes. (naar de 'Ratgeber für das Farben von Baumwolle sowie pflanzlichen Fasern', uitgegeven door IG Farben, Leverkusen, 1933, een instructie voor het gebruik van hun verfstoffen in bezit van Jan Bouhuijs.)

bruik als 'raamland': een grasland met droogramen of waslijnen om de behandelde textiel te drogen of te luchten. De drooglijnen met de dekens stonden op de eigenlijke Rammelweide. Het verschil met een bleekveld is dat daarop geen rekken staan. Daar wordt het natte wasgoed netjes zonder plooien en vouwen in de zon uitgespreid en regelmatig besproeid met schoon water om het door de ultraviolette straling te laten bleken, zoals al veel eerder afgebeeld (1767) door Van Cuyck.[24]

In de loop van de tijd is het aanzien van de straat ingrijpend veranderd. Er is maar weinig dat ons nog herinnert aan de oude gevelwand. De smederij met de hoge schoorsteen is afgebroken. Er kwamen nieuwe fabriekspanden, die inmiddels ook weer zijn afgebroken en er is ten slotte een kleine woonwijk gebouwd.[25] Tegenwoordig loopt een deel van de Sasboutstraat langs de gevel waar wij op de oude foto tegenaan kijken, maar alle ramen zijn dichtgemetseld en niets herinnert meer aan de architectuur uit de negentiende eeuw. Zou de gemetselde gevel met de originele boogramen de straat niet een vriendelijker aanzien hebben gegeven? Dit is het gebouw waarin de Rammelweide was gevestigd, later uitgebreid met de huizen aan de Molenbeekstraat ernaast. Aan de straat lagen de expeditie (in de oude koetsenstalling), het kantoor en de garage, tevens toegang tot het er achter gelegen terrein. Tegenwoordig is daarin het NIVON gevestigd.[26]

Techniek en Chemie

Stomerij

De Rammelweide werd dus onder leiding van Jacob een bedrijf met techniek en chemie. Hart daarvan was de grote stoomketel, de bron van hoge temperatuur en van energie. Het gebruik van stoom behoorde in die tijd tot een moderne bedrijfsvoering.

Waarom heet een bedrijf dat kleding reinigt nu stomerij? Meestal immers wordt er met chemische middelen gewassen en daar komt geen water of stoom aan te pas. Het gebeurt ook niet bij hogere temperatuur, want de wasvloeistof in de machine is een oplos-

*Mozaïek "gestoomd".**

vlekken laat verdwijnen. De stoom wordt dus ergens anders voor gebruikt: meestal voor verwarming of voor bevochtiging. Stoom geeft aan garens en stoffen de natuurlijke vochtigheid terug, waarbij de draden zich oprichten of de vezels zich strekken. Zo gaan bij de behandeling van gekreukeld en geplet fluweel met stoom alle pluizige draadjes weer rechtop staan en trekken de kreukels uit de geweven stof: het ziet er weer als nieuw uit. Vergelijk dit met het oude huishoudtrucje, waarbij je gekreukte strikken en linten boven de damp vanuit een kokende ketel water weer mooi strak en glad kan maken.

Tevens werd de hete stoom geleid door radiatoren voor verwarming van de werkruimtes. Ook werd daarmee onder overdruk water voor verschillende processen snel op de gewenste temperatuur gebracht. Dat kon op twee manieren: namelijk door buizen met gaatjes onderin een kuip, waardoor de stoom het water direct en snel kon verwarmen tot hoge temperatuur, of door dichte buizen voor een gelijkmatige warmteafgifte om tijdens een proces de temperatuur constant te houden.

Bij de Rammelweide werd stoom ook gebruikt in strijkijzers en persen bij het plooien en vouwen van textiel. Door het hete vocht en het extra gewicht werden de resultaten beter en konden die naar wens worden gestuurd.

Stoom onder hoge druk is natuurlijk vooral bekend voor de aandrijving van machines, motoren of pompen, zoals bij locomotieven of oude poldergemalen. Bij de Rammelweide werden echter elektromotoren gebruikt voor de werking van alle apparaten: haspels, wasmachines, centrifuges, enzovoort. Of dat in het begin, rond 1900, anders was, is onbekend.

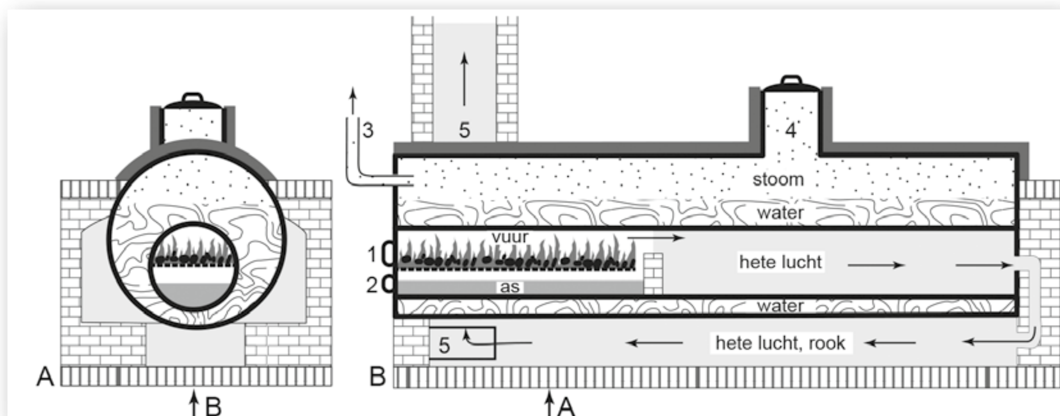
De stoomketel

De Rammelweide werkte met een stoomketel van 6,20 meter lang en een middellijn van 1,80 meter. Het waren eigenlijk twee liggende grote stalen cilinders in elkaar. De binnenste had een deurtje, waarachter het vuur gestookt werd op een speciale stookvloer van gietijzeren onderdelen. De oppervlakte van het rooster kon je aanpassen aan de hoeveelheid stoom, die je nodig had. In de zomer was er minder vraag naar warmte en dan kon met een rij vuurvaste stenen achter op de roostervloer de stookvloer wat kleiner gemaakt worden.

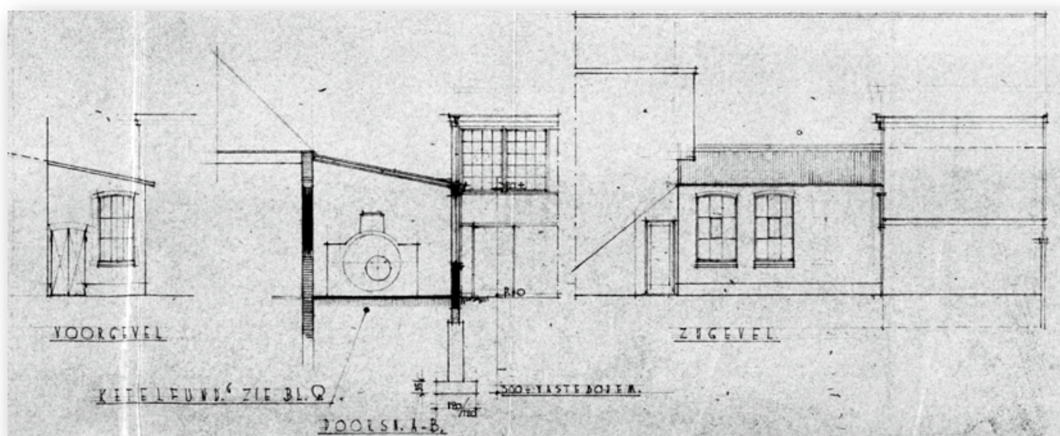
De wand van de vuurketel was gegolfd, waardoor de hitte goed opgevangen werd en de uitzetting van de ketel goed egaal was verdeeld. De tweede cilinder was daaromheen aangebracht op zo'n afstand dat je er voor schoonmaak en reparaties precies tussendoor kon. De ruimte tussen beide cilinders was toegankelijk voor dat doel via een mangat boven in de dom (een koepeltje) op de ketel. In werking was deze ruimte zover met ontkalkt water gevuld dat het hoger dan de binnenste ketel stond. Door het vuur in de binnenste ketel werd het water verhit waardoor een deel verdampte. Doordat het systeem gesloten was kwam de stoom in de buitenste cilinder onder hoge druk te staan. Op de dom boven op de ketel was de stoomleiding naar de fabriek aangesloten. Het is natuurlijk belangrijk om die druk op peil te houden, terwijl er stoom wordt gebruikt in het bedrijf. Het vergt goede stookervaring, want het vuur moet zeer gelijkmatig branden om de druk zo constant mogelijk te houden. Het vuur moet ook levendig branden, dat betekent dat je fijne kolen in een dunne laag stookt, grove stukken steenkool en cokes in een dikke laag. De steenkool moet zeer regelmatig branden over het gehele oppervlak van de stookvloer, dus egaal verspreid zijn.

Om het gehele verwarmde ketelcomplex was een dikke muur gebouwd, waarin de rookkanalen nog extra warmte af konden geven voordat de rook door de 25 meter hoge gemetselde schoorsteen naar buiten kwam. Het gehele ketelcomplex besloeg in 1941 uiteindelijk een vloeroppervlak van circa 4,20m x 10,75m en was meer dan manshoog.[27]

's Nachts werd het vuur getemperd en afgedekt met een laagje extra kolen. De stoker kwam – als eerste van het personeel – 's morgens een uur eerder om het vuur weer op te porren, zodat de stoom om half acht onder de juiste druk gebracht was om met

Dwars- en lengtedoorsnede van de stoomketel zoals die in gebruik was bij de Rammelweide. 1 & 2 vuurrooster en asruimte voor de gemetselde brug 3. stoomleiding naar het bedrijf, 4. dom met mangat, 5. schoorsteen. (tekening Sarah Shek, Archol, Leiden)

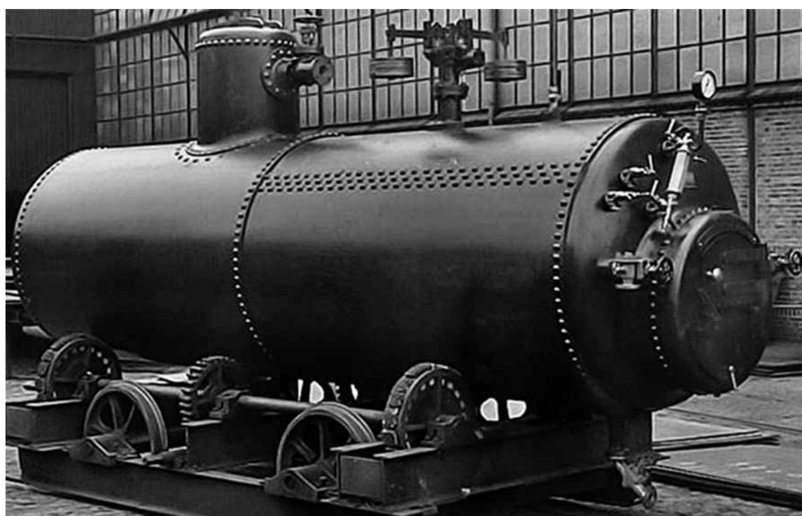

Voor- en zijgevel van het ketelhuis. Naast de dikke muren was er ook een stevige fundering in de grond (Gelders Archief 1700_3970-0677)

het werk te beginnen. Dat opstoken kon versneld worden via een aanjager, dat wil zeggen een motor met ventilator, die extra lucht (zuurstof) van onderaf in de vuurhaard blaast. Dat heet officieel de onderwind-installatie. Ook wanneer er weinig trek was via de schoorsteen – vaak door weersomstandigheden, mist of windstilte – werd daarvan gebruik gemaakt.

Voor het goed verzorgen van zo'n groot vuur is speciaal gereedschap nodig. Allereerst natuurlijk een kolenwagen met een bats om de kolen op te scheppen en met een geoefende hand heel regelmatig in een dunne laag over het vuur uit te spreiden. Dat vuur had een oppervlak van ongeveer een meter breed bij vier meter lang. Er waren verder zware, meterslange smeedijzeren stelen met een harkvormig uiteinde of een dwars- of in de lengte geplaatste kleine rechthoekige plaat, waarmee tot achter in het vuur de sintels verwijderd konden worden of vuur geëgaliseerd of meer verspreid en al wat nog meer noodzakelijk is.

Natuurlijk zaten er op de stoomketel allerlei veiligheids- en waarschuwingssystemen: peilglazen voor het waterniveau, thermometers voor de temperatuur en drukmeters ter

Bij de fabriek van Stork in Hengelo staat een ketel_3102_cornwell_570 gereed voor transport. Deze ketel heeft één vuurgang. Zo'n ketel was bij de Rammelweide in gebruik. (Bron: http://www.stoommachine.info/vuurgang_ketels.html)

controle. Een afsluiter met een balans met zeer zware gewichten kon bij te hoge druk stoom lozen, wat erg veel lawaai produceerde ter alarmering.

Een goede stoker zorgt ervoor. dat zo weinig mogelijk donkere rook uitgestoten wordt, want dan verbranden de kolen het best en wordt er geen roet gevormd. Mijn vader lette daar streng op. Gestookt werd er na 1945 met Nootjes 4 van de Oranje-Nassaumijnen, een industriële kolensoort, die in kwaliteit en qua zuiverheid net onder antraciet staat, dat de hoogste kwaliteit bezit en de meeste warmte levert.

Het was nodig om eenmaal per maand 'stoom af te blazen'. In het heetwaterreservoir kon namelijk toch ketelsteen afgezet worden, want ook al was het gebruikte water zeer zacht, het was niet geheel ontkalkt. Door het gebruik van de stoom was er immers steeds toevoer van nieuw water nodig, waardoor het kalkgehalte toch heel langzaam toenam. Na het laten ontsnappen van de stoom onder druk, kon het resterende te kalkrijke water vervangen worden.

Veiligheid

Het gebruik van stoomketels is onderworpen aan strenge veiligheidsregels. De inspecteurs van het Stoomwezen controleerden jaarlijks de goede naleving ervan, tegelijk met de keuring van de ketel en de gebruikte stoomtoestellen, om de veiligheid van de gebruikers en omwonenden te garanderen. Voor deze keuring werd het vuur gedoofd, de stoom afgeblazen, het water afgetapt en het bedrijf een week gesloten. Daarom vond het plaats in de vakantieperiode. De as werd na afkoeling van het ketelcomplex verwijderd en de rookkanalen werden geveegd. De brug met de roosters voor het vuur werd eveneens verwijderd. Als alles schoon was en weer bedrijfsklaar, kwam de keurmeester. Alle leidingen, de ketelwanden, de rookkanalen, de meetinstrumenten, ja elk belangrijk onderdeel werd gecontroleerd en doorgemeten. Na goedkeuring kon het vuur in de ketel opnieuw aangestoken worden. Het vergde twee dagen, voordat alles weer op de goede temperatuur en de juiste stoomdruk was.

In 1939 werd de oude stoomketel vervangen. Dat is elke dertig jaar verplicht. Er kon echter wel enkele jaren verlenging verleend worden als de ketel nog goed en veilig functioneerde. Op 15 augustus van dat jaar werd de bouwtekening voor een nieuw ketelhuis ingeleverd bij de gemeente Arnhem en kort daarna werd een nieuwe stoomketel geplaatst, een grotere dan de oude. Op de tekening van architect Corn. Sprey zien we dat de oude schoorsteen in gebruik kon blijven. Als wij die standaard van 30 jaar toepassen, dan moet de oudste ketel ongeveer uit 1910 stammen. Toen Jacob Bouhuijs in 1899 startte was

er nog geen ketelhuis, zoals op de foto van 1895 (Zie pagina 132) is te zien, want links naast het gebouw met de open deur is de grond nog onbebouwd tot aan de tuinmuur. Deze muur is nu dus ruim honderd jaar oud en eigenlijk monumentwaardig.[28]

Mogelijk werkte hij de eerste jaren op een andere manier, iets waar het oude koopcontract van 1899 geen uitsluitsel over geeft. Het is wel zo, dat de Rammelweide in de beginjaren ook nog een pand bezat aan het oudste deel van de Sasboutstraat, net achter het ketelhuis op de oude tekening van Franse. Van dat ketelhuis zou hij daar eventueel wel stoom kunnen hebben gebruikt.

De waterpomp

Bij de Rammelweide werd met een eigen pomp grondwater uit de bodem gehaald. Eerst van 5, later 10 en tenslotte 25 meter diepte. Dat had te maken met het toenemende waterverbruik van Enka/AKU, waardoor de grondwateraanvoer steeds verder afnam. Dat gewonnen water werd voor gebruik ontkalkt. Daarvoor werd het eerst gefilterd door lagen van grof naar fijn: grind, zand en poedervormig natrium-permutiet (een aardalkali-aluminiumsilicaat). Dat laatste is een ionenwisselaar die de calciumionen vervangt door natriumionen. Dat schone, vrijwel geheel ontkalkte water werd bij de Rammelweide gebruikt voor alle werkprocessen.

Een bedrijf met klopmolens

Het bedrijfsonderdeel met de klopmolens was in 1895 al gevestigd in het pand Molenbeekstraat 28. Het zijn grote en zware machines, die ons huis deden trillen als ze in werking waren. Op de afbeelding zien wij het binnenwerk van een tapijtklopmolen. Deze klopmolen werd rond het jaar 2000 op ongeveer honderd jaar oud geschat in het bijbehorende krantenartikel. Dat stemt overeen met de Rammelweide klopmolens, die er precies eender uitzagen. De huidige eigenaar vertelde dat hij de molen heeft gekocht en voor vervoer naar Amsterdam helemaal uit elkaar heeft genomen en later in zijn bedrijf weer met 600 bouten in elkaar heeft geschroefd. De molen is gemaakt van eiken-

Een kijkje in de klopmolen.

hout. Het binnenwerk ziet er uit als een grote wasmachine, maar dan opgebouwd met gesloten zijwanden waaraan de eiken balkjes als een trommelwand zijn vast geschroefd. Met een evenzo gevormde grote klep werd de trommel gesloten. De hele molen stond in een soort kamergrote kast (circa 3x3x3 m), die met deuren gesloten werd. Net als bij een huishoudwasmachine zitten er naar binnen uitstekende rondingen in de trommel, die er voor zorgen dat de te kloppen tapijten mee omhoog worden genomen tijdens het draaien en dan keer op keer van boven naar beneden vallen en hun stof en zand verliezen. Na het bezinken van het stof wordt de molen geopend en kunnen de tapijten verder behandeld worden. Erg vuile tapijten werden met bezems en water en zeep geschrobd op de binnenplaats, daarna schoongespoeld en op extra grote hoge schragen te drogen gehangen. Hardnekkige vlekken konden er dan nog apart uitgehaald worden voordat het droge tapijt netjes werd opgeborsteld voor aflevering. Op de bouwtekening uit 1941 staan de klopmolens afgebeeld direct achter de expeditie-ruimte.

Chemisch reinigen

Sommige behandelingen konden eenvoudig in partijen worden uitgevoerd, zoals het chemisch reinigen van kleding in speciale wasmachines, waarin trichloorethyleen bij kamertemperatuur als wasvloeistof werd gebruikt en later, in de jaren vijftig perchloorethyleen. Het gebeurde in een gesloten systeem, waardoor er geen wasvloeistof ver-

loren ging. Na het wassen en spoelen werd het textiel op een lage draaisnelheid droog gecentrifugeerd in de daartoe verwarmde machine.

Het gewassen goed werd op kleerhangers gehangen en gecontroleerd op vlekken. Daarna werd het naar bevinding doorgeschoven over het railsysteem naar de betreffende behandelafdeling. Wanneer er na de wasbeurt nog vlekken in de kleding zaten, werden die met een stoomspuit verwijderd met gebruik van allerlei soorten oplosmiddelen, het zogeheten detacheren (ontvlekken). Het is een apart vak, dat kennis van textiel en chemicaliën vereist en herkenning van de verschillende soorten vlekken.

Voor het chemisch reinigen van gordijnen moesten de haken of ringen losgetornd worden, want daardoor kon de stof beschadigen bij het wassen. Ook werden de maten genoteerd, want naderhand moesten de gordijnen weer passend voor de ramen opgehangen worden. Bekleding van meubels werd losgemaakt en na behandeling weer opnieuw bevestigd door de stoffeerder. De stoffeerderij bevond zich op de zolder boven de wasserij, waar grote ramen voor een goede lichtinval zorgden. Daar werden ook matrassen, dekens, gordijnen, vitrages en dergelijke weer keurig afgewerkt en klaargemaakt voor de aflevering.

Na gebruik werd de wasvloeistof opgevangen en gedestilleerd. De vloeistof werd daartoe in een speciale installatie verwarmd tot het kookpunt, zodat deze verdampte. De gasvormige stof werd erna door een koeler geleid waarbij de perchloorethyleen condenseerde tot het zuivere, schone wasmiddel. Na de destillatie bleef er een residu achter van stof, zand, pluizen en vet. Deze rest werd met de vuilnisman meegegeven.

Waakzaamheid was echter geboden, want bijvoorbeeld acetaatzijde lost op in de genoemde wasvloeistof. Hiervan gemaakte kleding werd afzonderlijk in wasbenzine gewassen. In verband met de brandveiligheid stonden de benzinewasmachine en -centrifuge in een vrijstaand gebouw, dat ook nog door een extra brandmuur omgeven was, op de binnenplaats van het fabrieksterrein. Ook de wasbenzine werd na destillatie weer hergebruikt.

Een extreem voorbeeld van het chemisch reinigen van kleding, waarbij een beroep werd gedaan op de expertise van de Rammelweide, is de grote brand in de jaren vijftig bij de N.V. Drukinkt- en Verffabriek Arnhemia, langs het spoor achter het Sint-Elisabethgasthuis. Door de grote hitte ontploften daar de blikken en vaten met verf en drukinkt, die overal in het gebouw stonden. De brandweer-uniformen zaten vol gekleurde verfspetters en inktvlekken. Na het bluswerk kwam de partij uniformen bij de Rammelweide terecht om ze te reinigen, want de mannen moesten er weer snel netjes uitzien. De klus werd geklaard en iedereen was trots op het resultaat, maar het was niet eenvoudig geweest!

RAMMELWEIDE WERKSCHEMA

CHEMISCH REINIGEN
- kleding
- gordijnen
- meubelbekleding
- stoffering

WASSEN met WATER en ZEEP
- kleding speciaal
- vitrages, kant
- matrassen, kussens
- vloerbedekking, tapijten, lopers

VERVEN
- kleding
- gordijnen, stoffering
- garens, stoffen aan stuk
- vlaggen

WATERDICHT MAKEN
- regenkleding
- tentdoek en dekkleden

BRANDVRIJ MAKEN
- stoffen voor inrichting van theaters

SPECIALITEITEN
- hoeden, avondtasjes, schoenen, suèdekleding

Werkschema Rammelweide.

Wassen met water en zeep

Voor het 'gewone' wassen werd gebruikgemaakt van Marseille-zeep in vlokken, groene zeep, en zuivere zeep in poedervorm of in

staven. De gebruikte temperatuur is daarbij belangrijk, want afhankelijk van de soort weefsels. Wollen dekens werden vanzelfsprekend in handwarm sop gewassen, tijk van matrassen en kussens met kokend heet water. Na het drogen in de droogloods werden de dekens gekaard, dat wil zeggen met een platte plankvormige borstel met soepele metalen 'haren' opgepimpt, zodat die weer als nieuw, wollig en zacht aanvoelden.[29] De matras- en kussenovertrekken werden na het drogen met schone kapok of veertjes opgevuld, in vorm gebracht en zo nodig met noppen benaaid. Dat was allemaal handwerk!

Vitrages of glasgordijnen vereisten een speciale behandeling. Ze werden apart en heel voorzichtig machinaal gewassen met water en zeep. Heel vroeger werd ook blauwsel toegevoegd voor een extra wit resultaat. Moderner werd met *optisch wit* gewerkt voor een 'stralend wit'-resultaat. Optisch wit kaatst iets meer ultraviolet licht terug, zodat het gelige licht wat minder zichtbaar wordt en het resultaat witter oogt. Met een stijfseloplossing werden de vitrages netjes in vorm en op de van tevoren vastgelegde maat uitgespreid en gedroogd op warme zinken cilinders van drie meter lang en een diameter van ruim anderhalve meter. Die waren met de hand draaibaar en werden met hete stoom gevuld.

Opmaken van kleding

Voor een mooi resultaat moesten de gereinigde stoffen nog opgemaakt worden. Juist dan komt de stoom van pas! Bij japonnen, gevoerde kleding en dergelijke werd als voorbehandeling gebruik gemaakt van zoge-

Geëmailleerd reclamebord van de Rammelweide.

De stoompers voor de perfecte vouw in de broekspijp. (Beeldbank Zeeland J.Henning 65050)

naamde blaaspoppen, waar het kledingstuk overheen werd gehangen en waarin van onderuit stoom werd geblazen. De afwerking van herenkostuums en mantels vond plaats met stoompersen, van dameskleding met stoomstrijkijzers. Veel was dus nog handwerk. Denk ook aan plooirokken: eerst met spelden de plooien vastzetten op de strijkplank en dan persen met het strijkijzer en stoom. De vouwen van herenpantalons werden messcherp met stoomdoorvoer tussen de persplank en een goed erover passend deksel.

Velours gordijnen, tafelkleden en dergelijke werden kreukvrij gemaakt door ze uit te spreiden op een lange tafel met een bol metalen oppervlak met gaatjes, waar stoom doorgeleid werd. Ten slotte kon er eventueel door borstelen nog een *finishing touch* aangegeven worden.

Vooral dameskleding was rond 1900, toen het bedrijf startte, veel ingewikkelder, met meer plooien, strikken en andere extra's versierd. Ook hoeden, kant, ruches en dergelijke vereisten allemaal een eigen behandeling. In de strijkkamer werden die op allerlei draaiende cilindertjes glad gestreken. Nog tot in de Tweede Wereldoorlog werden die met stadsgas verwarmd, daarna deed ook hier elektriciteit zijn intrede.

Hoeden waren gemaakt van stevig en dik voorgevormd vilt. Zij werden in model

gebracht met een speciale hoedenvorm-machine. Daartoe werd een vormmodel van de hoed rondgedraaid door middel van een elektromotor. Zo werd de hoed op de goede maat in model gebracht. Na de wasbeurt moest de hoed immers weer precies passen! Al draaiende werd het vilt van de hoed tenslotte met een borstel weer netjes glad gemaakt. Het hoedenlint en ook de leren binnenrand van de hoeden werden precies opgemeten, afzonderlijk gewassen en er tot slot weer in- en omheen genaaid. Met de hand werd de gleuf er weer op de juiste plek ingedrukt. Klein herstelwerk, zoals het vastzetten van losse naadjes, losgeraakte knopen en zomen vond uiteindelijk plaats in de naaikamer.

Bovenstaande geeft duidelijk weer dat de Rammelweide een hoge kwaliteit nastreefde. Zelfs mijn nicht Thea, mijn zusje en ik moesten altijd een schoon jurkje aan… reclame voor de zaak. Op een keer moest ik naar een schoolfeest. Jurk aan en dag, zwaaide ik naar mijn vader.

'*Er zit een vlek op je jurk*.'

'*Weet ik, maar ik heb geen ander en ik moet deze wel aan*.'

'*Dat kan zo niet. Kom dan maar mee naar beneden dan haal ik hem er even uit*.'

Geen ontwijken mogelijk. In de fabriek: '*Trek die jurk uit, want zo kan ik niet werken*.'

'*Hier?*'

'*Tuurlijk, er is hier niemand, die je kan zien*.'

De jurk ging op de detacheertafel en mijn vader aan het poetsen. Na een tijdje was hij klaar. Nog een knuffel voor hem en weg was ik in een vlekkeloze outfit.

*De stalenboeken van Jan Bouhuijs met de door hem tijdens zijn stages geverfde stoffen.**

De levering van deze kwaliteit werd door al die handmatige werkzaamheden langzaam aan onbetaalbaar door te hoge loonkosten. Dat blijkt uiteindelijk mede een van de oorzaken te zijn geweest van het einde van het bedrijf.

Verven

Het verven van textiel vereiste veel kennis van zaken omdat de diverse verschillende soorten textiel heel verschillend op de gebruikte kleurstoffen reageren. Wol, zijde, katoen, linnen, kunstzij en andere synthetische stoffen hebben uiteenlopende eigenschappen en die veranderen bovendien bij het onderdompelen in water en in het verfbad. Zij moesten dus allemaal met de daarvoor geschikte chemicaliën geverfd worden. Het maakt ook verschil of het om geweven stof

Lichtecht	Tegen verschieten	Indanthreen
Kleurvast	Niet afgeven	
Wasecht	Wastemperatuur, Wasmiddelen	
Bleekecht	Bestand tegen bleekmiddelen	
Zuurbestendig	Staat voor veel voorkomende chemicaliën	
Zweetecht	Belangrijk voor tropenkleding en werkkleding	Tropen Khaki
Slijtvast	Geen kale plekken bij werkkleding (overalls)	Hydronblauw
Bestand tegen vervilten	Door druk, warmte, wrijving	
Motecht	Bestand tegen insectenvraat	Eulan

Tabel gevraagde eigenschappen

gaat of om strengen garen. Het verversvak verlangt dus niet alleen een grote kennis van de verfstoffen en de scheikunde, maar ook van de eigenschappen van de te behandelen weefsels. Mijn vader en zijn broer volgden in de jaren twintig een aantal stages bij I.G. Farben en Bayer in Leverkusen om de toen moderne, synthetische verfstoffen te leren kennen. Daarna hebben zij nog jarenlang bij de Arnhemse chemicus dr. Van Kregten privélessen scheikunde genomen.

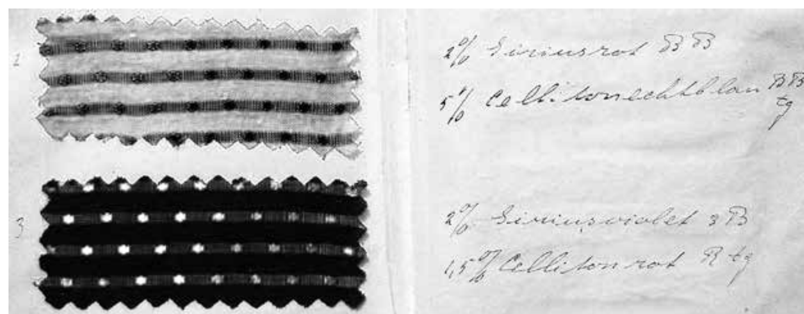
Nu de praktijk. Om te beginnen waren de verfstoffen redelijk kostbaar en zeer uiteenlopend van samenstelling. Dat vereiste controle bij de opslag en goed beheer van de voorraad. De verfstoffen en andere chemicaliën stonden dan ook achter slot in een speciale verfkelder, waarvan de sleutel alleen gebruikt mocht worden met toestemming van de directie. Van sommige chemicaliën moest ook een nauwkeurige lijst van gebruikte hoeveelheden en data bijgehouden worden. Die werden op onverwachte momenten gecontroleerd door een inspecteur, en daar viel niet mee te spotten.

Vóór het verven moest als eerste gekeken worden waarvan de kleding was gemaakt en of die misschien uit meerdere materialen bestond. Is het zuiver wol of katoen of is daarin een patroon ingeweven met de synthetische vezel acetaatzijde. In dat geval kleurt de katoen met een bepaalde verfstof bijvoorbeeld blauw, maar blijft de ingeweven kunstzij wit. In sommige gevallen kan je dan kiezen voor een verfbad met twee verschillende verfstoffen, maar dat is lang niet altijd mogelijk. Het resultaat kan dan een katoenen weefsel zijn met een glimmend en fel gekleurd kunstzijdepatroon. Als hulp bij de afstemming van verfstoffen en stoffen werden stalenboeken gebruikt met verfproeven op verschillende soorten textiel en weefsel. Voorafgaand aan het proces werden ook dikwijls kleine proeflapjes als staal geverfd, bijvoorbeeld om te kijken hoe lichtecht de gebruikte kleurstof was in het zonlicht.

Voor het eigenlijke verfprocedé werden de garens en weefsels om te beginnen vetvrij en schoon gemaakt. Door vet- of olievlekken worden de kleuren minder egaal opgenomen in de stof en dat ziet er dan niet mooi effen uit. De vezels van het te verven materiaal moesten eveneens zuiver en vrij zijn van alle eventueel toegevoegde stijfsel, kleurstof, hars en dergelijke. Ook werden door de zon verschoten materialen eerst ontkleurd. Een donkere kleur over een lichte kan soms nog wel goed gaan, maar licht over donker kan onmogelijk als de donkere kleurstof te bestendig is.

Vervolgens is voor het eigenlijke verfproces de kwaliteit van het gebruikte water belangrijk. Zeer zacht water (hardheid 0) geeft het beste resultaat.

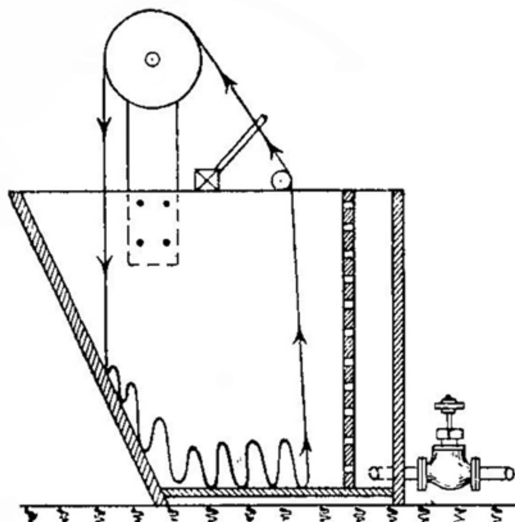
Het verfbad, waarin het textiel werd ondergedompeld werd verwarmd, want voor een optimale hechting van de verf geldt voor elk proces een speciale temperatuur. Het is tevens belangrijk dat het materiaal van de verfbakken niet reageert met de oplossingen en zo de kleur beïnvloedt. Daarom werden containers gebruikt van hout, chroomstaal, brons of geëmailleerd gietijzer. Voor een goed resultaat is ook een gelijkmatig contact nodig tussen het materiaal en het verfbad. Daarvoor werden zowel de verfoplossing als de stof, met zo min mogelijk kreukels en vouwen, in beweging gehouden. Ook tijdens

*Twee stalen met beschrijving van de werkzame stoffen voor de fabricage van rode katoen en blauwe acetaatzijde.**

*Verfbak voor het verven van grote stukken textiel.**

*Schematische weergave van de inrichting van de grote verfbak. (naar de 'Ratgeber für das Farben von Baumwolle sowie pflanzlichen Fasern', uitgegeven door IG Farben, Leverkusen, 1933, een instructie voor het gebruik van hun verfstoffen in bezit van Jan Bouhuijs.)**

het drogen werd het geverfde af en toe verhangen, omdat de verf niet mag uitzakken tijdens het hechten aan de vezel.

Naast dit 'gewone' verfwerk waren er nog allerlei speciale behandelingen voor bijzondere doeleinden, materialen en opdrachtgevers.

Er werd regelmatig geadverteerd met '*Rouwverven*'. Tot de jaren vijftig was het heel gewoon om bij een sterfgeval in de naaste familie een tijdlang in zwarte rouwkleding te lopen, niet alleen tijdens de begrafenis, maar ook nog een lange periode daarna. Sommige mensen lieten dan een aantal kledingstukken zwart verven en dat moest natuurlijk snel klaar zijn. Vandaar die advertenties met 24 uurs-reclame.

Voor vlaggendoek, katoen voor tenten en zonneschermen was lichtechtheid een vereiste. Daarvoor werd Indanthreenverf'gebruikt. Van origine is dat een bepaalde zeer kleurvaste blauwe verfstof, en een officiële merknaam van BASF. Vaak wordt die naam in het algemeen gebruikt voor kleuren die niet verschieten in direct zonlicht. Het verven daarmee is arbeidsintensief, met moeilijk uit te voeren chemische reacties, waarbij vooral temperatuur en de hoeveelheden reagentia precies aangehouden moesten worden. Deze opdrachten werden eigenlijk alleen door de zoons Wim (1901 – 1970) en Jan Bouhuijs uitgevoerd.

Voor het verven van grote stukken was er een zware, grote verfkuip, gemaakt van twee duims dik Amerikaans grenen en zo hoog dat de verver ervoor op een verhoging moest staan. De banen van gordijnen bijvoorbeeld werden losgetornd en tot één lange rondlopende baan aan elkaar genaaid. Via een haspel boven de bak werd de stof mooi gelijkmatig in het verfbad gedompeld. Die haspel werd aangedreven met een leren drijfriem, terwijl de verver er met gehandschoende handen voor zorgde dat de stof in de volle breedte over de haspel werd geleid.

Verven voor de Enka

Met de Arnhemse AKU/ Enka bestond een speciale relatie. Die bestond vanaf 1911, het begin van de Enka, tot in de jaren vijftig. Oprichter dr. J.C. Hartogs is een goede vriend geworden en gebleven van Jacob. Hartogs was in 1911 begonnen in een kamer van Molenbeekstraat 4, een huis van onze familie. Beiden waren Rotterdamse jonge mannen, ieder hier begonnen met een eigen bedrijf. Met een geleende Rammelweide-bakfiets verhuisde Hartogs met zijn laboratoriumspullen eind 1912 naar zijn net gebouwde fabriek, die uitgroeide tot een wereldconcern. Jacob

*Zwemmen in de 'verfbak'.**

bleef met zijn bescheiden bedrijf achter in de Molenbeekstraat.

Voor de Enka werden strengen kunstzijde met zeer lichtechte kleurstoffen geverfd in verschillende kleuren. Die werden in de proeffabriek van de Enka gebruikt om garens en weefsels bij experimenten te merken ter onderscheiding. De partijen garens waren

*Wim Bouhuijs is bezig de geverfde strengen voor de Enka te verhangen om uitzakken van de verfstof te voorkomen.**

vaak zo groot dat voor het verven ervan de grote houten bak werd gebruikt, die al vanaf het begin op de binnenplaats stond voor het wassen van tapijten en vloerkleden. Als hij niet werd gebruikt deed hij soms ´s zomers dienst als zwembad voor de kinderen.

Impregneren

Niet altijd is 'verven' bedoeld om de kleur te veranderen. Soms wil men andere eigenschappen aanbrengen die voor textiel van belang zijn, zoals brandbaarheid, het bestand zijn tegen insectenvraat en waterdichtheid. Ter onderscheiding noemen we dat impregneren.

Voor theaters maakte de Rammelweide gordijnen en stof voor vloerbedekking en stoelbekleding brandwerend.. Dat wil zeggen dat bioscoopgordijnen niet met vlammen in brand vliegen, maar alleen gaan smeulen. Dat was belangrijk in die tijd, toen men in theaters nog mocht roken. Het betekende dat de textiel werd gedompeld in diammoniumfosfaat, zoals wettelijk was voorgeschreven, met een weinig glycerine en lijm om het beter aan de vezels te hechten. De brandweer controleerde deze behandeling en de toepassingen, zodat de theaters veiliger werden voor het publiek.

Voor het waterdicht maken van katoenen stof gebruikte mijn vader Jan Bouhuijs een speciaal recept, nogal '*simpel en ouderwets*' noemde hij het zelf, maar het was wel altijd goed. In zijn 'receptenboek' staat het zo: '*Drenken in Marseiller zeep, daarna in een aluin-loodsuikeroplossing, waarbij onoplosbare aluminium- en loodzepen zich op den vezel afzetten.*' Op onze tenten en windjacks parelden de druppeltjes regen en rolden eraf naar de grond.

Ook bezat de Rammelweide een licentie op het 'motecht' maken van wollen stoffen. Daarvoor was in de jaren twintig een contract afgesloten met de fabrikant op basis waarvan zij Eulan als merkproduct konden toepassen. Verven met deze kleurloze chemische stof maakte wol voor insecten (mot, tapijtkever) oneetbaar.

Bij de ververij was ook nog een kleine afdeling waar leer geverfd of gespoten kon

Al in 1916 werd er reclame gemaakt voor het waterdicht maken van kleding.

worden met verdunde celluloselak. Dat was vooral belangrijk voor damesschoenen en tasjes die bij avondjurken moesten kleuren. Dat gebeurde met een verfspuit en er was een zuurkast om het leer te laten drogen. Het spuiten zelf gebeurde ook meestal in die zuurkast.

Bedrijfsvoering

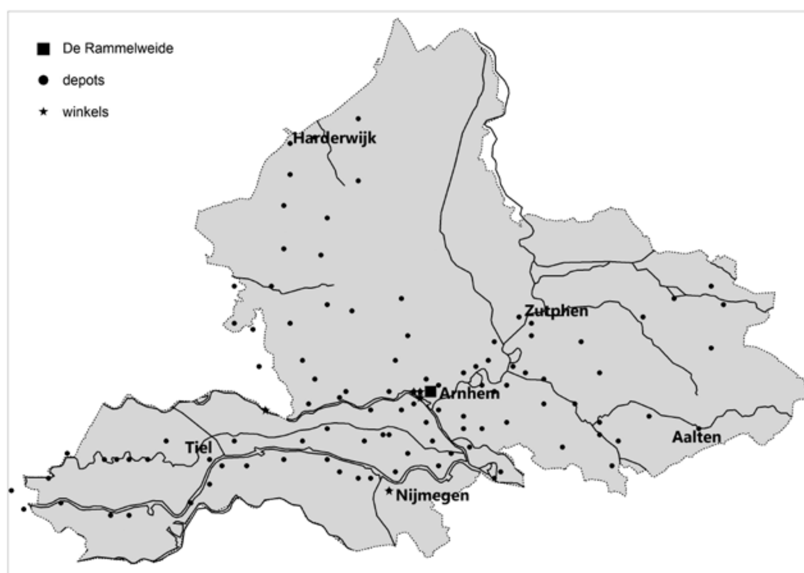
Bekend in de stad en ver daarbuiten

Voor klandizie is naamsbekendheid nodig via reclame en contact met potentiële klanten. Jacob speelde daar goed op in. Hij was zeer bedreven in het adverteren in allerlei kranten, maar hij vond persoonlijk contact ook erg belangrijk. Buiten de stad waren instellingen, zoals kloosters, hotels, grote villa's en dergelijke goede clientèle voor de zaak. Hij bezocht die graag en maakte kennis met de leiding om hun wensen goed te leren kennen. Heel dienstbaar, maar wel bedoeld als klantenbinding.

In Arnhem zullen de goederen in het begin waarschijnlijk met een handkar ge-

*De koetsier Jansen met zijn paard Hans en de wagen voor het ophalen en bezorgen van de bestellingen, omstreeks 1912.**

De depots in Gelderland en aangrenzende delen van Utrecht en Zuid-Holland, die wekelijks door de Rammelweide-chauffeur in drie routes bediend werden. (Tekening Walter Laan, Archol, Leiden)

haald en gebracht zijn, maar al snel per paard en wagen. Later had de Rammelweide bakfietsen, transportfietsen en bestelauto´s, een kleine voor in de stad en een grotere voor de provincie. Ook werd gebruik gemaakt van bodediensten: Van Gendt en Loos, de Gelderse Tramweg Maatschappij (GTM) en kleinere transportbedrijven.

In de provincie Gelderland was op den duur een groot aantal depots ingericht, in de dorpen op de Veluwe, in de Betuwe en de Achterhoek. Het precieze aantal is niet meer te achterhalen, maar op het kaartje van Gelderland is te zien dat het redelijk provincie dekkend was. Opvallend is dat uit het stippenpatroon naar voren komt, dat er weinig depots op de oostelijke Veluwe liggen. Dat heeft duidelijk te maken met het feit dat rond Apeldoorn veel beken stromen en vanouds veel wasserijen juist daar gevestigd waren.

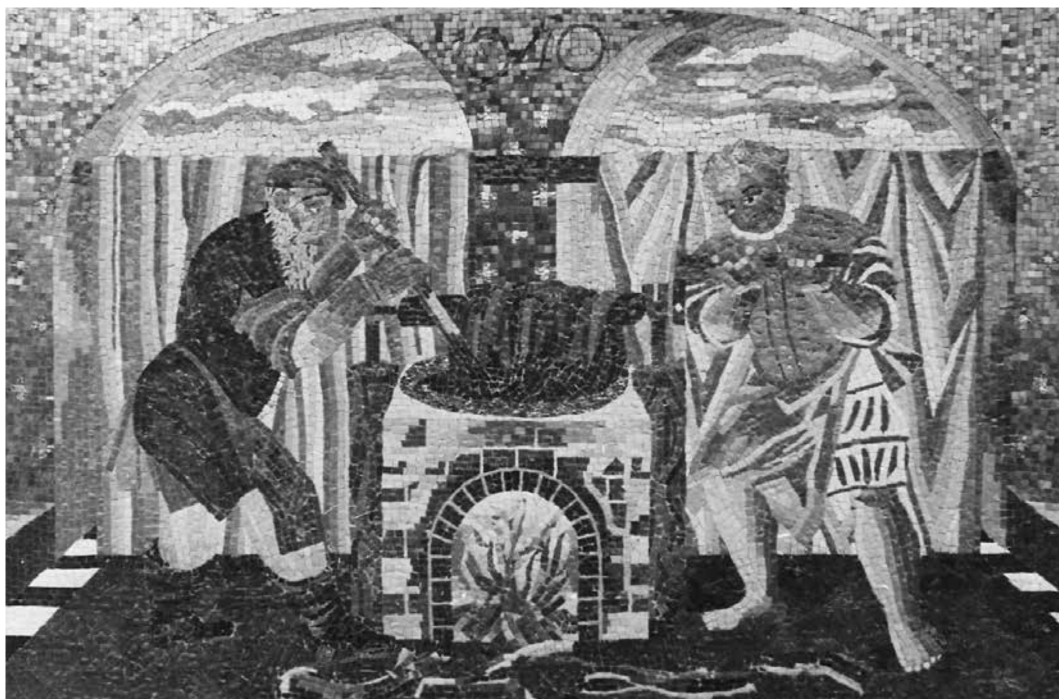
Ook waren er depots ver buiten de provincie, zoals in Schoonhoven, Schagen en Venlo. Daarvoor werd actief geworven. Jacob benaderde de eigenaren van zaken die geschikt leken om depothouder te worden en die een geëmailleerd uithangbord wilden ophangen aan de gevel.Vaak waren het winkels voor manufacturen en kleermakers, maar ook kleine 'Winkels van Sinkel', zoals je die veel in de dorpen zag. Een nieuw depot werd direct aangekondigd via advertenties in de plaatselijke kranten.

Toen zijn zoons hun stages in Duitsland voor het verven met Indanthreen-verfstoffen hadden afgerond, greep hij dat direct aan om ook daarmee te adverteren.[30] Bovendien werd in deze campagne ook de aandacht gevestigd op nieuwe depots, waarvan de eigenaars speciaal voorlichting konden geven over deze moderne verftechniek met synthetische niet-verschietende kleurstoffen.

Elke week besteedde de chauffeur een dag aan elk van de drie Gelderse gebiedsdelen om de goederen op te halen en terug te brengen.´s Morgens vroeg vertrok hij met een wagen schone en verpakte goederen om aan het eind van de dag met een auto vol te behandelen zaken terug te keren. Dingen die met spoed klaar gemaakt moesten worden,

*Etalage aan de Steenstraat naar aanleiding van de geboorte van de auteur op 8 juni 1939.**

*Mozaïek van twee mannen die bezig zijn een lap stof door middel van een haspel en een roerstok regelmatig verdeeld door het verfbad te leiden, dat door een houtvuur verwarmd wordt. Naar een afbeelding uit 1540.**

werden vaak eerder per bode teruggezonden. De andere drie dagen waren bestemd voor de lokale bezorging in Arnhem en naaste omgeving. De verre depots werden verzorgd per bodedienst.

Etalages

Er was een klein aantal eigen winkels in Arnhem, Nijmegen en Rhenen, waar goederen konden worden afgeleverd en opgehaald. Die zorgden voor naamsbekendheid, maakten in hun etalages reclame voor speciale mogelijkheden of acties en je kon er raad en advies krijgen over de behandelingen.

Soms werden er speciale stempels gebruikt op kwitanties, brieven en facturen, om aandacht te vragen voor de voorjaarschoonmaak, of het motvrij maken van wollen kleding na de winter voor het opbergen.

Bij onze winkel in Arnhem, Steenstraat 45 (foto), verzorgden de (groot)moeders de etalages. Behalve aan het reinigen of verven van goederen die met het jaargetijde te maken hadden werd daar ook aandacht besteed aan landelijke gebeurtenissen of feestdagen. Zij deden soms mee aan etaleerwedstrijden van de winkeliersvereniging. Zoals ter ere van het Gouden Jubileum van Koningin Wilhelmina, met veel rood, wit, blauw en oranje voor indanthreen verven, zodat de vlaggen mooi op kleur bleven en niet verschoten in de zon. Met goud beschilderde wapenschilden en leeuwen werden daarvoor zelf ontworpen en uitgezaagd.

Kort na de Tweede Wereldoorlog werd er nog veel naar die etalages gekeken. Vooral groepjes kinderen stonden soms lang te turen naar de verfbakjes met aandrijving via asjes en wieltjes van Mecano, die in elkaar geknutseld waren. De zelf gemaakte kleurige draaimolen trok eveneens veel publiek. Bij de Verkade-winkel schuin tegenover de Rammelweide in de Steenstraat was dat niet anders voor het modelfabriekje waar beschuitjes via een miniatuur lopend bandje uit de oven kwamen… Er was nog geen tv en

dit was gratis vermaak voor de kinderen. Het had iets magisch, vergelijkbaar met de rijdende spoortreintjes op de speelgoedafdeling bij Van der Hart tegen Sinterklaas.

Voor de winkel in de Steenstraat maakte Jacob in 1949 een groot mozaïek (109 x 160 cm) met een historiserende afbeelding van ververs, geïnspireerd door een afbeelding uit 1540. Het ontwerp is van zijn zoon, de kunstenaar Jaap Bouhuijs(1902-1983), en werd uitgevoerd in Florentijnse mozaïeksteentjes van glas in allerlei kleuren. Het werd in het portiek van de winkel aan de Steenstraat geplaatst als blikvanger om de aandacht te trekken van de passanten. Helaas is het bij de verkoop van de winkel achter een grote plaat hout verdwenen, die later ook nog eens overpleisterd is. Heel jammer van dat kunstwerk. Bij de verkoop is wel vastgelegd dat in die muur geen gaten mogen worden geboord. Hopelijk komt het mozaïek nog eens onbeschadigd in al zijn kleurenpracht tevoorschijn bij een verbouwing of bij een nieuwe bestemming van het pand. In de toegangspoort naar het NIVON in de Molenbeekstraat zou het bijvoorbeeld goed passen.

Het trouwe personeel

Personeel bleef de Rammelweide meestal vele jaren trouw. Als werknemers deden zij soms ook dingen waar ze niet voor aangesteld waren, men hielp elkaar. Misschien kwam dat omdat de 'bazen' zelf meewerkten en toen zij nog jong waren door hun vader

Bedrijfsvoering	Afdeling/functie	Aantal	m/v	Opmerkingen
Kantoor	Boekhouder	1	m	+ Wim Bouhuijs
	Secretaresse	1	v	
Controle Goederen	Inschrijfkamer	2	v	
	Expeditie	2	v	
	Transport	2	m	Stad/buitengebied
Ketelhuis/Stoom	Stoker	1	m	
	Monteur	1	m	
Reiniging	Wassers	2	m	
Ververij	Kleding	2	m	
	Stukgoed	2	m	+ Jan Bouhuijs
Opmaak	Strijksters	3	v	+ inval. echtgenotes
	Persers	2	m	
Naaikamer	Naaisters	2	v	+ inval. echtgenotes
Stoffeerderij	Stoffeerders	2	m	
Losse werkkracht	Leerjongen/helper	2	m	

Overzicht van het personeel en hun functies omstreeks 1955.

Veertigjarig jubileum van Herman Peppelman (links) in aanwezigheid van burgemeester Matser (midden).

waren opgeleid in het bedrijf, als het ware ingewerkt, net als een nieuwe knecht.

Toch was er wel een soort ongeschreven regel hoe je aangesproken moest worden, zoals dat hoorde in de eerste helft van de vorige eeuw. Het was 'Meneer Bouhuijs' voor de oude directeur, 'meneer Wim' en 'meneer Jan' voor zijn zonen. De stoker, persers en ververs werden met de achternaam aangesproken en jonge beginners in het vak met de voornaam. Soms, als iemand van jongs af aan opgeleid was in het bedrijf, bleef die voornaam naast de achternaam wel eens in gebruik, maar niet voor iedereen gold dat dan, alleen voor de 'ouwe getrouwe leeftijdgenoten'.

Voor de vrouwen was het iets anders: strijksters werden bij de voornaam genoemd, maar was je getrouwd dan werd het vaak 'juffrouw' (op z'n Arnhems) met de achternaam. Ook voor het andere vrouwelijke personeel en op kantoor gold die regel. Maar de boekhouder heette wel 'meneer Zijlstra'. Hij droeg immers een overhemd met een das en hij ging over de centen. Ook wij werden daar als kinderen al mee vertrouwd gemaakt. Maar we moesten wel altijd 'beleefd met U' aan iemand iets vragen en mochten zeker geen bevelen geven of aanmerkingen maken.

Hoeveel personeelsleden de Rammelweide in de loop der tijden gehad heeft, is onbekend. Er zijn geen gegevens meer voorhanden. Van de periode dat ik nog thuis woonde en daardoor dagelijks in het bedrijf kwam, kan ik wel zeggen hoeveel mensen er toen

werkzaam waren. In de jaren vijftig waren dat er ongeveer zevenentwintig. In de jaren zestig nam het sterk af.

De beide broers Bouhuijs werkten dagelijks mee waar het nodig was en maakten lange dagen, want voor 'eigen bazen' golden immers geen werktijden en overuren. Wim werkte later wat meer op kantoor en Jan verfde vooral. Ook het detacheren – het apart verwijderen van moeilijke vlekken – deden zij vaak zelf en zij boden hulp in noodgevallen als extra werkkracht. De echtgenotes vielen in voor het strijk- en naaiwerk wanneer er heel veel werk was of bij ziekte.

De stoker begon een uur eerder dan het overige personeel. Hij trok om half acht aan het kettinkje naar de stoomfluit op het dak van het ketelhuis als aanvangssein voor het werk. Rond tien uur was er een korte koffiepauze en om half een blies de fluit voor het middagmaal. Een groot deel van de werknemers woonde dichtbij (Klarendal, Bloemistenstraat, Plattenburg enzovoort). Voor hen stond vaak thuis een warme maaltijd op tafel. De anderen zaten bij elkaar in de zon op de binnenplaats (of bij slecht weer binnen) hun meegebrachte boterhammen te eten, met meestal een thermosfles koffie of thee. Kantines bestonden nog niet. Om één uur begon men weer tot kwart voor vijf, met een kwartiertje theepauze. Zaterdags werkte men tot half een. Dit schema gold in de vijftiger jaren, toen veel bedrijven een fluit of toeter bezaten om de werktijden aan te geven, want lang niet iedereen bezat een horloge. Er waren ook veel meer openbare klokken in de stad.

Een deel van de werknemers was jong in het bedrijf gekomen en was daar ook in het vak opgeleid. Enkelen bleven 25 tot 40 jaar in dienst. Zo'n jubileum werd uitgebreid gevierd. Herman Peppelman was bijvoorbeeld als jonge boerenzoon van de hooizolder gevallen en niet meer geschikt voor het boerenbedrijf. Jacob heeft hem, gehandicapt als hij was door die val, bij de Rammelweide opgeleid tot een goede stoffeerder. Hij heeft dan ook veertig jaar lang bij ons prachtig werk kunnen verrichten. Hij kreeg uit handen van burgemeester Matser een onderscheiding in de Orde van Oranje-Nassau uitgereikt en van de Vakbond een diploma.

Aan andere feestelijke gebeurtenissen

*Het personeelsuitstapje naar Schiphol omstreeks 1950. Op de achtergrond een Douglas DC-4 Skymaster van de KLM.**

werd eveneens aandacht besteed: een personeelsfeest ter gelegenheid van de Gouden Bruiloft van de stichter van het bedrijf, een kinderfeest voor kinderen van de werknemers of uit de Molenbeekstraat.

Na de oorlog kwam het fabrieksreisje in zwang. Ook het Rammelweide-personeel ging met hun partners op stap. Als herinnering resteert daaraan de traditionele foto op Schiphol uit het begin van de jaren vijftig.

Korte tijd is er ook nog een voetbalelftal geformeerd voor de 'Arnhemse Bedrijvencompetitie', die op zaterdagmiddag plaats vond. Al snel was echter duidelijk dat het Rammelweidepersoneel toch het niveau daarvoor niet haalde, zelfs het aantal mensen was niet toereikend. Velen waren eigenlijk al enigszins op leeftijd. Iedereen was er wél bij ter aanmoediging en voor de gezelligheid. Blijvend is alleen een – niet afgebeelde – foto met een hele stoere geleende keeper erbij.

De winkel aan de Steenstraat kort na de oorlog. De beide buurpanden zij geheel uitgebrand. De winkel van de Rammelweide bleef relatief gespaard. (Jacquet, Gelders Archief 1543-988)

*De duidelijk zichtbare oorlogsschade aan de straatkant van de Molenbeekstraat 22 in 1945.**

Goede tijden… slechte tijden

De eerste decennia

Vanaf het begin in 1899 liep de zaak voorspoedig, dank zij de inzet van Jacob en door veel reclame. Er kwam voldoende werk en men streefde ernaar een goede kwaliteit op tijd af te leveren. Personeel werd in het eigen bedrijf opgeleid en bleef daarna ook vaak lang in dienst, omdat men zich er thuis voelde. Soms werden ververs weggekocht door de Enka/AKU, met betere arbeidsvoorwaarden. Met een sportvereniging (ESKA) en een woning had zo'n groot bedrijf meer te bieden. De contacten met de Enka bleven echter goed.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog liep het werk terug en daarmee het bedrijfsresultaat. De oorzaak daarvan was de schaarste aan grondstoffen, waar iedereen ondanks de Nederlandse neutraliteit toch last van ondervond. Ook verfstoffen en chemicaliën werden moeilijker verkrijgbaar. Na 1918 kwam er snel herstel en draaide het bedrijf weer goed.

Op 20 december 1926 bezochten Jacob Bouhuijs en zijn oudste zoon Willem Jan Cornelis (Wim) de Arnhemse notaris mr. T.V.J.M. Feldbrugge om de Rammelweide om te zetten in een naamloze vennootschap. Zoon Jan werkte ook in het bedrijf, maar werd hier niet bij betrokken, misschien was hij nog te jong, pas 19 jaar oud. De vennootschap werd vastgesteld voor dertig jaar, tot 31 december 1956. Zoon Jan verkoos desondanks om jaren

lang als verver bij de Rammelweide te blijven werken. Ook in de *Arnhemse Adresboeken* uit die tijd staat hij als verver vermeld.

De crisis van de jaren dertig bracht ook dit bedrijf enige moeilijkheden. Toch vielen de financiële problemen mee, omdat de mensen nieuwe aankopen voor huisinrichting of kleding uitstelden, men liet liever de dingen reinigen of verven, zodat ze er weer als nieuw uitzagen. Dat was goedkoper. Door het zonlicht verschoten gordijnen werden geverfd. De lichtere, verkleurde delen werden door verven weer gelijk van kleur. Helaas was de verschoten stof soms wat geoxideerd (beschadigd), waardoor die delen een beetje donkerder waren. Door die banen nu na het verven aan de kant van het gordijn te naaien die voor de muur hangt, valt dat niet op. Bovendien kan je dat van buitenaf niet zien en tonen de gordijnen toch als nieuw!

Rond 1929 vond Jacob dat hij best wat minder aandacht aan het bedrijf kon geven en droeg hij de Rammelweide over aan zijn oudste en jongste zoon. Hij ging het rustiger aandoen en kocht in Oosterbeek-Laag pal tegenover het stationnetje een villa met een grote tuin en prachtig uitzicht over de Rijn en de Betuwe. Met de trein naar Arnhem en een kuier over de Velperweg kwam hij dagelijks naar de zaak om te werken. Vanaf 1943 stopte hij daarmee op medische gronden. Hij was hartpatiënt geworden.

De oorlogsjaren

Na de Duitse inval op 10 mei 1940 werd in de fabriek alles op veilig gesteld, het vuur in de stoomketel, alle waterleidingen, de elektriciteit. 's Morgens in alle vroegte belde er al personeel aan de voordeur dat om vooruitbetaling van loon en om voorschotten vroeg, maar er was niet genoeg geld in kas, want er was een vaste dag in de week – vlak voor de uitbetaling van de lonen – waarop de bank het geld liet brengen. Mijn vader Jan liep alle banken in de stad langs, maar die bleven dicht … Begrijpelijk dat dit niet paniek-verlagend werkte op iedereen die aan de deur kwam. Een paar dagen later, na het bombardement van Rotterdam, werd alles weer rustiger.

*De granaatinslagen in de bedrijfsgebouwen.**

*Een provisorische waterpomp, zomer 1945. Rechts staan mijn nicht Thea, 15 jaar en haar 7-jarig broertje Wim, met allerlei gevonden oorlogsmaterialen, kinderen van de oudste zoon Wim. Mijn broertje Jaap van 3 jaar oud zit op de pomp en ik sta 6 jaar oud links.**

In de loop van de oorlog werd het leven steeds grimmiger en de grondstoffen, vooral de kolen werden schaarser. Op een gegeven moment moest men overgaan op bruinkool om te stoken. Lag de kolenberg op een vaste plek in een hoekje, voor de lichte poedervormige bruinkool was de hele binnenplaats nodig. Langzamerhand werden ook alle andere artikelen schaars: bonkaarten kwamen.

Later waren die toewijzingen niet meer voor iedereen gelijk: arbeiders met lichamelijk zwaar werk kregen iets meer bonnen voor brood en aardappels. Daar wisten ze bij de Rammelweide wel iets voor. Op de dag dat er controle kwam voor de toewijzing van extra bonnen, was de stoomketel hoog opgestookt en was een aantal mensen in ketelhuis en droogloodsen aan het werk met het zweet tappelings langs het gezicht: overduidelijk was het zeer zwaar werk … ze kregen meer bonnen!

Een andere keer kromp iedereen ineen, als er eens een grote motorfiets met zijspan voor de zaak stopte met officieren in uniform. Soms was het loos alarm en kwamen zij even de feestjurk van hun liefje ophalen, die '*schmutzig geworden war*' op een fuifje. Dan haalde iedereen weer opgelucht adem.

De Slag om Arnhem kwam de Rammelweide vrijwel onbeschadigd door, maar tijdens de evacuatieperiode is de zaak geplunderd en leeg geroofd. Wim Bouhuijs is in december 1944, nadat hij bij de bezetter een vergunning had aangevraagd, nog terug in de fabriek geweest. Hij had toestemming gekregen van de Duitse Orts-kommandant om het water uit de stoomketel en alle leidingen te laten lopen, omdat er grote kans bestond op bevriezing. Dat is gelukt en hij kwam behouden uit de stad terug in Ede, waar hij met zijn gezin geëvacueerd was.[31]

Toch werd er grote oorlogschade geleden, en wel op 13 april 1945, vlak voor de eigenlijke bevrijding van Arnhem op 18 april.[32] Die dag is er hevig gevochten, want de Duitsers hadden zich verschanst in de Enka-fabrieken aan de Vosdijk. In de huizen in de omgeving (Molenbeekstraat, Vosdijk, Velperweg) zaten scherpschutters. Soldaten van de D-compagnie van het Britse 4th Lincolnshire Regiment waren daardoor in een hinderlaag op het Enka-fabrieksterrein gelopen en omsingeld. Enkelen van hen zijn gesneuveld tijdens die gevechten. Er werd hulp ingeroepen van de C-Compagnie, die vanaf Westervoort over de Vosdijk kwam. Met hulp van Amerikaanse troepen met AVRE-tanks werden granaten afgeschoten op de omliggende gebouwen tot alles veilig was. Die granaatregen heeft toen veel schade aangericht aan de AKU-terreinen en de gebouwen er omheen, waarin de Duitse schutters zich verschanst hadden. In de huizen en gebouwen van de Rammelweide werden 35 granaatinslagen geteld.

Na de oorlog werd het bedrijf weer opgestart. Natuurlijk betekende dat eerst puinruimen, schade opnemen en vervolgens zo snel mogelijk – vaak provisorisch – herstellen en noodvoorzieningen aanleggen. Het was een gelukje, dat op een gegeven moment een aantal van de motoren teruggevonden werd in een loods op het goederenemplacement in het Broek. Ze waren nog net niet naar Duitsland afgevoerd. Dat was van groot belang om de fabriek voorlopig bedrijfsklaar te maken. Ook leden van het personeel hielpen daarbij mee. Zoals overal in Arnhem werd er bij gebrek aan glas cellofaan voor de ramen getimmerd In augustus werkte de zaak weer. Dat was hard nodig ook, want soms kwamen gordijnen, meubels en vloerkleden nog in redelijke staat uit het puin tevoorschijn. Door

*Jan Bouhuijs verft strengen textiel**

de grote schaarste aan alles liet men die reinigen om toch de huizen weer bewoonbaar te maken.

Na-oorlogse jaren

In de loop van de jaren vijftig, toen de gevolgen van de oorlog wat meer op de achtergrond raakten en alles weer normaal functioneerde, veranderde de samenleving langzamerhand. Voor de Rammelweide brak er juist een moeilijker periode aan. Lonen stegen snel, er kwamen kleine huishoudwasmachines en de moderne kledingstoffen werden gemakkelijker zelf te reinigen: stoffen als nylon, dralon, terlenka deden hun intrede. De mensen konden zich weer wat meer veroorloven. In plaats van het reinigen van matrassen en meubels of het verven van textiel werd er steeds vaker nieuwe kleding, meubels en gordijnen aangeschaft. Nederland was een wegwerpmaatschappij geworden met minder emplooi voor bedrijven die op onderhoud waren gericht, zoals de Rammelweide.

Verven was een zeer arbeidsintensief proces. De prijzen die berekend moesten worden voor verfwerk stegen onevenredig met het stijgen der lonen, zodat nieuwkoop naar verhouding goedkoper werd. Veel ververijen stopten er dan ook mee. De Rammelweide heeft nog een aantal jaren resterend verfwerk van bevriende collega's overgenomen, maar daaraan kwam ook een einde.

Een van de laatste persoonlijke opdrachten voor mijn vader Jan – waar hij erg trots op was – was het verven op staal van de bekledingsstof voor de allereerste Fokker-Friendship, die in 1958 op de luchtvaarttentoonstelling in Londen te zien was. Samen met de inrichtingsarchitect van Fokker kwam hij uit op een mooi hemelsblauw, een warme abrikooskleur en crème, niet het saaie beigeachtige, maar met iets lichtgeel en romigs erdoor. Toch werd het steeds moeilijker om goede kwaliteit te blijven leveren: alles moest sneller en goedkoper en dat kwam de zaak niet ten goede.

Omstreeks 1967 moest de keuze gemaakt worden tussen een nieuwe stoomketel, omdat die uit 1939 aan vervanging toe was, of overschakeling op oliestook of gasverwarming. Financieel een zeer grote opgave, die niet goed gedekt kon worden. Het gaf de doorslag om het bedrijf langzamerhand af te bouwen en uiteindelijk de zaak te sluiten. Een deel van het personeel kon een geschikte baan vinden bij de AKU of bij een collega-bedrijf op Plattenburg. Voor de alleroudsten was dat soms toch wel een probleem en dan moest er voor een goede afvloeiingsregeling gezorgd worden. Bij de ontmanteling van alle apparaten, machines en aandrijfwerken was nog wel wat personeel behulpzaam. Het was een trieste periode voor iedereen. De machines en alle andere inventaris werden geveild. De lege gebouwen werden verhuurd aan verschillende gebruikers om uitstaande schulden en hypotheken af te betalen.

Met goedvinden van mijn vader Jan werd dit alles geregeld door de enige zoon van zijn inmiddels overleden oudste broer Wim, die ook Wim Bouhuijs heette. Mijn vader was daar later tevreden mee en vond dat zijn neef de zaken goed afgehandeld had.

Over de auteur

Anneke Louwe Kooijmans-Bouhuijs (1939) is opgegroeid in Arnhem als kind in het familiebedrijf de Rammelweide, dat in dit artikel wordt beschreven. Na het diploma gymnasium B in Arnhem, ging zij scheikunde studeren aan de Universiteit Utrecht en behaalde er het kandidaatsexamen. Zij heeft, nadat de kinderen uit huis waren veel vrijwilligers- en bestuurswerk verricht vooral voor natuurorganisaties en is namens deze instellingen gekozen tijdens waterschapsverkiezingen als hoofdingeland bij het Hoogheemraadschap van Rijnland te Leiden. Als zogenaamde 'Groene Waterschapper' heeft zij meegedacht aan de oprichting van de waterschapspartij 'Water Natuurlijk'.

Noten

* Afbeeldingen afkomstig uit het bezit van de auteur of van haar familie, indien niet anders vermeld.

1. Stadsarchief Rotterdam, Bevolkingsregister (handgeschreven) gemeente Rotterdam.

2. *Nieuw Arnhemsch adresboek met de gemeenten Velp, Rosendaal, Oosterbeek en Westervoort*, Arnhem 1890.
3. Advertentie *Arnhemsche Courant,* 15 augustus 1899.
4. Gezina Wilhelmina Louman Beijer-Bouhuijs overleden te Nieuwleusen 19 januari 1890.
5. Adresboeken Arnhem 1860-1894 (van der Pot).
6. Adresboeken Arnhem 1860-1866 (Baars).
7. F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Arnhem van 1700-1900*; Utrecht, 2009, 128.
8. *Nieuw Arnhemsch adresboek*, Arnhem 1891.
9. Advertentie *Arnhemsche Courant,* 17 juli 1890.
10. Advertentie in het *Nieuws van de Dag,* 4 maart 1895. Helaas noemt de krant geen oude eigenaar/verkoper en later ook niet de nieuwe eigenaar
11. Gebaseerd op een handgeschreven opmerking op de achterzijde van het afgebeelde portret van Willem Jan Bouhuijs.
12. *Arnhemsche Courant* 2 oktober 1895: Aankondiging Kantongerecht.
13. *Nieuw Arnhemsch adresboek*, Arnhem 1896.
14. Advertenties *Arnhemsche Courant* 5 mei 1898 en 28 februari 1901.
15. Kadaster: kenmerk 2016Z62786CG, Koopovereenkomst. Kadastrale gemeente Arnhem, sectie Q, perceel 9259.
16. Krantenbericht *Arnhemsche Courant,* 15 augustus 1899.
17. Beroepenlijst *Nieuw Arnhemsch adresboek*, Arnhem 1901: Stoffenververs: Cramer, (A.); Lehmann, (Carl); Veen, (P.).
18. Gelders Archief (hierna: GldA), Bouwtekening, Corn. Sprey, Arnhem 15 augustus 1939, bij de aanvraag voor de bouw van een nieuw ketelhuis.
19. Het kan zijn dat dit huis toen reeds door de Rammelweide was verworven, zoals later veel andere huizen langs de Molenbeekstraat.
20. A. Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw met geschiedkundige aantekeningen*, Arnhem 1907, 103 en 439.
21. GldA, Kaart bij Raadsbesluit Riolering Wasinrichting, Arnhem 9 juni 1883.
22. *Adresboek van Arnhem, Velp, Oosterbeek en Westervoort*, Arnhem 1881, 156.
23. GldA, foto nr. 1501-8387.
24. Het bijschrift bij deze zelfde foto in het boekje van A. Burgers, *Watermonumenten. Beken, bruggen, dijken en gemalen in Arnhem*, Arnhemse Monumentenreeks 23, Utrecht 2010, 19, spreekt van een bleekveld, maar dat is dus niet juist, het is een raamland. Een groot bleekveld is wel te zien op een de prent 'Waterradmolen op ´De Blijk' bij Arnhem', gemaakt door P.J. van Cuyck in 1767. (Collectie Gemeentemuseum Arnhem, nu GldA foto nr. 1551-3803).
25. M. Potjer, *Toen en nu, vliegend boven Arnhem*, Hoogeveen 2007. Gebruikte foto's 2664 do, 6355, 2663 do, 37657.
26. Het NIVON huurt tegenwoordig een deel van de oude opgeknapte bedrijfsgebouwen van de Rammelweide. Boven de ingangspoort in de Molenbeekstraat is op de gevel het opschrift 'De Wasserij' geschilderd als aanduiding voor het adres en de toegang.
27. GldA.1700_3970-0677 Bouwtekening Ketelhuis Corn. Spreij 15 augustus 1939.
28. Deze tuinmuur links op de foto begrensde de tuin van de villa 'Rammelweide'. De muur bestaat nog steeds en is ook zichtbaar in de Sasboutstraat. Delen van deze muur zijn opgenomen in de muren van de gebouwen van de ververij, ketelhuis, droogkamers en de stukgoedververij (nu meubelmakerij). Op de architectentekening van Corn. Sprey wordt vermeld dat er een extra ijzeren balk ter ondersteuning van deze tuinmuur (achtermuur) in het nieuwe ketelhuis moet worden aangebracht.
29. Het werkwoord 'kaarden' is afkomstig van het gebruik van de plant kaardenbol, die grote stekelige stevige zaadbollen maakt na de bloei. Deze bollen werden vroeger geoogst om te gebruiken als borstels om wol te ruwen, dat wil zeggen pluizig of donzig te maken.
30. *Provinciale Noord-Hollandsche Courant*, 27 juni 1928, 4 juli 1928 enz.; *De Drie Meren*, 15 juni 1929; *Leids Dagblad,* 25 januari 1930.
31. Informatie van zijn dochter, mijn nicht Thea Bouhuijs.
32. Informatie Frank van Lunteren.

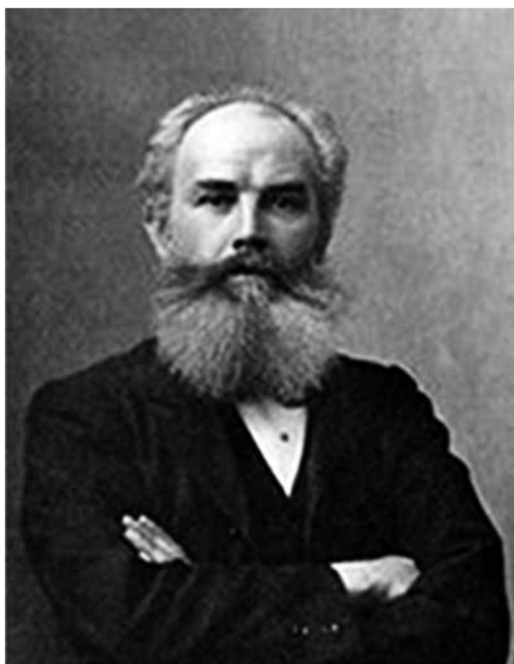
Apostel, pionier, propagandist. Over de Arnhemse jaren van Willem Helsdingen

Stef Ketelaar

Als een van de 'twaalf apostelen' behoorde Willem Helsdingen in 1894 tot de oprichters van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP). In 1901 kwam hij naar Arnhem om daar als propagandist te gaan werken. Hij kwam er in de gemeenteraad en stichtte een blad. In 1908 vertrok hij alweer.

Waar zijn fractiegenoot – de als eerste socialist (1899) in de gemeenteraad gekozen – Johannes Zoestbergen, zijn opvolger Louis Hermans en zijn partijgenoot Barteld Bakker het bijvoorbeeld schopten tot Arnhems kopstuk[1] is Willem Pieter Gerardus Helsdingen (1850-1921) opvallend afwezig in de Arnhemse historiografie. Hier herinnert weinig, een straatnaam nog, aan hem.

Het landelijke beeld is niet veel anders. Terwijl over P.J. Troelstra, Frank van der Goes en Willem Vliegen – SDAP'ers van het eerste uur waarmee Helsdingen de partij mede opbouwde – diverse biografieën verschenen, ontbreekt zijn levensbeschrijving. In dat hiaat wil ik niet voorzien, hier ga ik in op zijn Arnhemse jaren.

Willem Pieter Gerardus Helsdingen. (Vliegen, Dageraad, Amsterdam 1905, t.o. 72)

'Praktische, nuchtere werkman met flink beschaafd uiterlijk'

Willem Helsdingen,[2] afkomstig uit een echt proletarisch Rotterdams gezin, moest al op jonge leeftijd meewerken in de water- en vuurhandel van zijn ouders. De jonge Willem kon goed leren en zou onderwijzer worden, maar dat werd niets vanwege zijn eigengereidheid. Hij probeerde het als schoenmaker en later nog als mattenwever, waar hij goed in was. Door lezing van Multatuli – en alles wat hij als veellezer te pakken kreeg – werd hij vrijdenker. Aangestoken door de redevoeringen van Domela Nieuwenhuis raakte hij betrokken bij diens Sociaal-Democratische Bond (SDB).

In Rotterdam colporteerde Helsdingen met gevaar voor lijf en leden met *Recht voor Allen,* Domela's blad. Het was de tijd van de Oranjefuries, 'spontane' volksoproeren waarbij socialisten werden gemolesteerd terwijl

Als tweede kamerlid werd 'Wimpie Helsdingen' middels een 'ingezonden' brief op de hak genomen (Delpher De ware Jacob, 21-1-1911)

de politie een oogje toekneep. Hij maakte kennis met de repressie, vervolging en verguizing waarmee de overheid het opkomende socialisme trachtte te onderdrukken.

Toch was Helsdingen, een van de trouwste volgers van Domela en voor niemand bang, bepaald geen staatsgevaarlijke anarchist. Hij had een hekel aan het gedweep met 'helsche machines'.[3] De progressieve liberaal A. Kerdijk kenschetste Helsdingen in 1889 als een 'praktische, nuchtere werkman, die reeds inneemt door zijn flink, beschaafd uiterlijk; die zijn kracht niet zoekt in phrasen, maar door logische redeneering zijn gehoor tracht te overtuigen'.

Het verbaast dan ook niet te zien dat Helsdingen bij de richtingenstrijd die in de SDB ontbrandde tussen 'revolutionairen' en 'parlementairen' met die laatsten meeging. In 1894 was hij de eerste oude getrouwe die bedankte voor de SDB, zij het na lang twijfelen. Dat kwam door zijn weerzin tegen de 'heeren' die het parlementarisme zo voorstonden. Zijn afkeer van anarchisten was nog groter.

Toen ook Vliegen, Schaper en Troelstra de SDB niet veel later de rug toekeerden bevond Helsdingen zich nog datzelfde jaar in hun gezelschap, bekend als de 'twaalf apostelen', de oprichters van de SDAP. Hij werd haar eerste voorzitter en was medeopsteller van het partijprogramma. Bij een beruchte uit de hand gelopen vergadering in Amsterdam, waar Louis Hermans' agitatie tegen de 'verraders der arbeiders' een knokpartij veroorzaakte, leidde Helsdingen de vergadering, die hij moest sluiten.

Ook Hermans, de felste bestrijder van Troelstra c.s. zou uiteindelijk het anarchisme de rug toekeren en de weg inslaan die Helsdingen had gewezen, om daarna, letterlijk, in zijn voetsporen te treden door zijn Arnhemse opvolger als propagandist te worden.

Propagandist te Arnhem (1901-1908)

Toen Helsdingen in 1901 vanuit Amsterdam in de Gelderse provinciehoofdstad arriveerde, was zijn partij volop in opbouw. Daarbij was een belangrijke taak weggelegd voor de zogeheten propagandisten. Vanaf 1900 stelde de SDAP lokale propagandisten aan. Zij waren het gezicht van de partij, reisden rond om het socialisme in onontgonnen gebieden

te verkondigen en hielden de partij op de hoogte van hun bevindingen ter plaatse. Soms woonde een propagandist al in zijn werkterrein, anderen – zoals Helsdingen – werden speciaal daarheen uitgezonden, in zijn geval op verzoek van de afdeling Arnhem.[4]

In zijn nieuwe woonplaats vestigde hij zich op de St. Antonielaan 176, zijn beroep, journalist.[5] Helsdingen woonde samen met zijn echtgenote Hendrika van Enkhuyzen, waarmee hij in 1879 gehuwd was. 14 kinderen kreeg het stel, 7 jongens en evenzoveel meisjes.

Omdat het lidmaatschap van de SDAP voor veel arbeiders nog bezwaarlijk kon zijn – werkgevers zagen dat niet graag – had de afdeling in 1897 de Arnhemsche Arbeiders-kiesvereniging opgericht. Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1901 schoof zij Helsdingen naar voren als kandidaat. Bij de volgende vergadering, waar de zaak definitief zou worden beklonken, bleken de aanwezigen (waaronder veel sigarenmakers) echter de sigarenmaker en SDAP-raadslid Johannes Zoestbergen te hebben verkozen. Dit bleek tegen het zere been van een tiental leden, die hun lidmaatschap dreigden op te zeggen. Op verzoek van Helsdingen bemiddelde het partijbestuur met als uitkomst dat zowel hij als Zoestbergen zich terugtrokken ten faveure van de Amsterdammer B. Reijndorp (die niet werd gekozen).[6]

In 1905 had Helsdingen het zo druk dat hij begin 1906 met oververmoeidheid kampte en niet meer kon spreken in het openbaar.[7] Misschien speelde bij zijn problemen ook mee dat hij in 1905 Karel verloor waarvan hij in 1903 vader was geworden.

Helsdingen was inderdaad een druk bezet

Spotprent over Helsdingen in de Uilenspiegel van 15 augustus 1903: "De karikatuur. De mensch oreert als een god en doet als een beest… Helsdingen: -- Waarom die kerels toch zoo overdrijven? Zoo lelijk zijn we toch niet en zoo belachelijk doen we toch ook niet? "(BG H3/314 (prent), De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918, IISG.)

man. Niet langer kandidaat voor kiesdistrict Arnhem werd hij in 1901 alsnog, maar nu voor het kiesdistrict Lochem, in de Tweede Kamer gekozen, waarvan hij tot 1921 lid bleef. Hij gold er als een welsprekend justitiewoordvoerder.[8]

Daar kwam vanaf eind 1904 zijn raadslidmaatschap bij, zodat hij zijn tijd moest verdelen tussen Arnhem en Den Haag en bovendien heen en weer moest pendelen tussen de steden.

In 1908 werd de familie opnieuw smartelijk getroffen, toen zijn dochter Hendrika Petronella op 26-jarige leeftijd overleed.[9] Ook nu verzaakte Helsdingen niet. Hij ging, zoals altijd, de volgende dag naar de gemeenteraad al was het 'met het voornemen om niet te spreken omdat zijne gemoedsstemming zich daartoe op het oogenblik minder goed leent'. Desalniettemin noopte de bijdrage van een mede-raadslid hem 'evenwel het stilzwijgen te verbreken (…)'.[10] Over de reden van zijn onderkoeld medegedeelde gemoedsstemming rept hij niet.

Naast zijn parlementaire werk was Helsdingen in Arnhem actief voor het Bureau voor Arbeidsrecht, gevestigd aan de Graaf Lodewijkstraat 72. Het verstrekte onbemiddelde rechtzoekenden adviezen op tal van rechtsgebieden.[11]

Bij zijn vele taken stond Helsdingen er niet helemaal alleen voor. Hij werd ondersteund door zijn trouwe metgezel N. van Putten, algemeen bekend als 'Put'. Dat was een Arnhemse onderwijzer die de vroegere socialistische beweging had meegemaakt en voor wie de partij zowat 'alles in het leven' was. Van Putten was altijd en overal met Helsdingen op stap en verrichtte het 'moeilijke voorbereidende werk met grooten lust en ijver'.[12]

De Arbeid (1902-1908)

Behalve al rondreizend het socialistische woord te verkondigen, stichtte Helsdingen in 1902 samen met G.J. Wanink het blad *De Arbeid. Weekblad voor de arbeiderspartij in Gelderland en Overijssel*[13] waarvan hij de redactie voerde. Het was het eerste regionale blad voor de SDAP, een traditioneel propaganda-vehikel dat de partijlijn uitventte met speciale aandacht voor de regio. Elke rechtgeaarde sociaaldemocraat in de omgeving werd geacht er een abonnement op te hebben.

Toen Helsdingen raadslid en zelfs kamerlid was geworden, bleef hij zichzelf – in de *Adresboeken* – journalist noemen.[14] Het was misschien wel de rode draad in al zijn bezigheden. Voordat hij *De Arbeid* opzette, was hij bij tal van bladen betrokken geweest: als colporteur van *Recht voor Allen*, administrateur van *De Baanbreker*, redacteur van *De Sociaal-Democraat* en *Het Volk*. In Arnhem kreeg hij dan zijn 'eigen' blad.

Hoe groot de oplage was is onbekend. Hoewel *De Arbeid* het grootste provinciale weekblad van de SDAP was, zowel in omvang als in formaat, moest Helsdingen verzoeken om gratis exemplaren aan leeszalen ter beschikking te stellen afwijzen. Dat kon hij zich niet permitteren. De meeste abonnees kwamen uit Arnhem en Nijmegen.[15]

In de raad kreeg Helsdingen van C.J. baron Van Tuijl van Serooskerken (liberalen) het verwijt op te ruien in *De Arbeid*, door te schrijven dat de overheid niets voor werklozen over had dan de politie om hen uit elkaar te jagen. Helsdingen betwistte de aantijgingen.[16] Wel vaker kwam zijn blad ter sprake in de raad, bijvoorbeeld toen H. Goedhart jr. de redactie aanviel. Helsdingen was hem er dankbaar voor, dat hij zijn blad onder de aandacht bracht.[17]

Na zijn vertrek uit Arnhem bleef Helsdingen zijn krachten wijden aan *De Arbeid*.[18] Hoe lang en hoe intensief hij zich ermee bemoeide, is onbekend.

Raadslid (1904-1908)

Op 28 november 1904 werd Helsdingen in de gemeenteraad geïnstalleerd als opvolger van C.L. Treffers. Hij was de vierde socialist die deze eer in Arnhem te beurt viel. Zijn fractie bestond uit twee man, naast hemzelf Johannes Zoestbergen. In 1905 kreeg het tweetal versterking van A. Borgardijn Bzn., een samenstelling die tot 1909 niet zou wijzigen.

Helsdingen kwam in een raad die sinds jaar en dag gedomineerd werd door liberalen en confessionelen afkomstig uit de gegoede Arnhemse families, een situatie waar pas na

Den 19en November hopen onze geliefde Ouders

WILLEM PIETER GERARDUS HELSDINGEN
en
HENDRIKA VAN ENKHUIJZEN

hunne **25-jarige** Echtvereeniging te herdenken.

Hunne dankbare Kinderen:

J. P. Oosterbaan,
H. P. Oosterbaan—Helsdingen,
Rotterdam.
J. Barug,
H. Barug—Helsdingen,
Antwerpen.
Johanna Maria Helsdingen,
Petronella Helsdingen,
Wilhelmina Helsdingen,
Gerrit Willem Helsdingen,
Willem Hendrik Helsdingen,
Antoinette Helsdingen,
Henri Helsdingen,
Cornelis Helsdingen,
Cornelia Helsdingen,
Karel Helsdingen.
Arnhem.

Een advertentie van de dankbare kinderen van W.P.G. Helsdingen en H. van Enkhuizen, dat zij op 19 november 1904 hoopten 'hunne 25-jarige Echtvereniging te herdenken' (Delpher, Het Volk 13 november 1904)

Portret van W.P.G. Helsdingen door Albert Hahn in 1913. (BG C1/201 (prent), De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918, IISG)

1919 verandering in kwam met de invoering van het algemeen kiesrecht. De stad was niet al te gerieflijk, met slechte niet geasfalteerde wegen, auto's ontbraken welhaast in het straatbeeld, elektriciteit was er nog niet. Modernisering en verbetering was noodzakelijk.[19] Nieuwe wetgeving, zoals de in 1902 in werking getreden Woningwet, met de bedoeling slechte en ongezonde woningen te vervangen door goede nieuwe woningen, gaf gemeenten bevoegdheden die in een verordening moesten worden opgenomen. Daar lag voor de socialisten een kans om een aantal wensen van de achterban te realiseren. Helsdingen wilde voorkomen dat in nieuwe woningen nog langer bedsteden zouden worden aangebracht. Dat was 'het onaangenaamste wat men in een huis kan hebben'. Hij wist hoe onaangenaam deze zijn, een ervaring van de 'allerellendigste soort'. Hij hoopte dat de raad de arbeiders zou 'bevrijden van die doozen, kasten of hoe men ze noemen wil, zonder lucht of ventilatie. Ze zijn schadelijk voor de gezondheid.' Het waren broeinesten van 'het roode gevaar', waarmee hij wandgedierte bedoelde. Als men het ongeluk had dat 'tuig' eenmaal in de woning te hebben, 'kan men er drijf- en klopjachten op organiseren, maar het verdwijnt niet'. Wie denkt dat men moeilijk bezwaar kan hebben tegen deze wens van de socialisten, vergist zich. Woningen zonder bedstee waren duurder, het moest wel betaalbaar blijven! Zelfs al was dat zo, vond Helsdingen, twee zaken wogen daar dubbel en dwars tegen op: gezondere arbeiders en een menswaardiger bestaan.[20]

Helsdingen kwam op voor de arbeiders, die niets bezitten dan hun arbeidskracht. Als

de maatschappelijke inrichting het hen onmogelijk maakt daarvan gebruik te maken, bij werkloosheid dus, lijden zij honger.[21] Honger leidt tot onvrede en kans op ongeregeldheden en criminaliteit, zo redeneerde Helsdingen. Mr. E.G.C. Scheidius (christelijk-historisch) zag geen verband tussen armoede en misdaad. Bovendien, er leed in Arnhem niemand honger.[22]

Een ander punt. Met zijn fractiegenoten Zoestbergen en Borgardijn was Helsdingen de indiener van een motie om de stokers van de gasfabriek gedurende de zomermaanden zondagsrust te garanderen. Zo konden stokers ook eens van een vrije dag genieten met hun kinderen en bijkomen van het afmattende werk. Het betrof slechts een proef. De directeur van de gasfabriek verzette zich vanwege de kosten, een kleine vierduizend gulden. Helsdingen vond de confessionelen aan zijn zijde vanwege het gebod tot zondagsrust. Tegenstanders van de motie-Helsdingen waren er ook, onder wie wethouder Cordes, die vond dat er een 'volkomen wanverhouding bestaat tusschen de uitgaven en de voordeelen, die deze zaak ten gevolge zou hebben'. De motie haalde het niet.[23]

In een ander debat kwam hij juist in botsing met de confessionelen. Hoewel zoals de meeste socialisten drankbestrijder, verzette Helsdingen zich fel tegen een voorstel om kroegen op zondag te sluiten. Het was 'uiterst gevaarlijk (…) aan de kerkelijken een vinger te geven. (…) Al spoedig wil men den geheelen Zondag de kroegen sluiten. En dan komt de tijd, dat men niet meer op Zondag mag reizen of fietsen, vereenigingen mogen niet meer op Zondag vergaderen; men mag zijn kippen niet meer op Zondag buiten laten loopen, etc.'[24]

Hij was tegen de uitgave van geld voor de aanleg van een ruiterpad, een 'sport van het verleden'. Het kon beter besteed worden aan een rijwielpad. De toekomst was aan 'rijwielen' en 'automobielen', die het paard zouden verdringen.[25]

Het van gemeentewege medewerking verlenen om een brochure van de Marine te verspreiden via scholen om op die manier schooljeugd te interesseren dienst te nemen, stuitte eveneens op zijn weerstand. Daar konden 'leelijke conflicten uit voort komen, om van het immoreele, kinderen op zoo jeugdigen leeftijd tot eene verbintenis te bewegen niet te spreken'. Zijn motie, om geen medewerking te verlenen aan de verspreiding van de circulaire, kreeg slechts de steun van zijn eigen fractie, drie stemmen.[26]

Helsdingen ageerde ook nog tegen het ondersteunen van de schaakvereniging met 100 gulden, zoals het college wilde. 'De heeren kunnen schaken zooveel zij willen, maar als zij probeeren geld uit de gemeentekas te schaken, komt hij daartegen op.'[27]

Slechts een enkele keer kwam Helsdingen marxistisch uit de hoek. Zo vond hij dat iemands standpunt werd bepaald door de klasse waartoe men behoort. 'Telkenmale wanneer een arbeider komt in de lijn van de bezittende klasse, wanneer hij denkt en doet als zij, dan wordt hij uitbundig als verstandig geprezen, maar zoodra toont hij niet andere inzichten dan zij te hebben, of hij is in haar oog niet meer dan een ezeltje op twee beenen'.[28]

'In den Raad heeft hij pionierswerk verricht'. Vertrek uit Arnhem en overlijden

Op 9 maart 1908 deelde Helsdingen mee dat het zijn laatste vergadering was. Hij was genoodzaakt naar Den Haag te vertrekken. De verklaring die volgde blonk niet uit in duidelijkheid. Er waren omstandigheden 'die den wil overheerschen en die 's menschen doen en laten bepalen. Zulke omstandigheden waren ook voor hem aanwezig en zij zijn het ook, die hem er toe noopten zijne taak als Raadslid, die hij met zooveel genoegen had op zich genomen, er aan te geven (…) Mocht hij ooit in de gelegenheid zijn iets in het belang van Arnhem te kunnen verrichten, dan zal hij het steeds met vreugde doen (Applaus.).'[29]

Zijn overlijden in 1921 en zijn begrafenis in Den Haag waren een grote gebeurtenis. Duizenden belangstellenden kwamen erop af, tal van aan de sociaaldemocratie verbonden clubs en verenigingen gaven acte de présence. Willem Drees, wethouder in de hofstad, sprak de menigte toe: 'Helsdingen

Heden overleed tot onze diepe droefheid na een langdurig geduldig lijden onze zorgzame man, vader, behuwd- en grootvader, de heer

WILLEM PIETER GERARDUS HELSDINGEN

in den ouderdom van 71 jaar, in leven lid van de Tweede Kamer en lid van den Gemeenteraad van 's Gravenhage.

Zij, die hem gekend hebben, zullen beseffen wat wij in hem verloren hebben.

's-Hage:
Wed. H. HELSDINGEN—
v. ENKHUIZEN.
Amsterdam:
J. BARUCH—
HELSDINGEN.
Groningen:
J. B. GOOS—
HELSDINGEN.
Arnhem:
W. A. KANNGIESSER—
HELSDINGEN.
's-Hage:
C. J. ADAMS—
HELSDINGEN.
G. W. HELSDINGEN—
DE GEE.
Avereest:
W. H. HELSDINGEN—
DE MOEDT.
's-Hage:
A. GELDHOFF—
HELSDINGEN.
H. HELSDINGEN.
C. HELSDINGEN—
VAN REEMST.
H. STOKLA—
HELSDINGEN.

's Hage, 20 Augustus 1921.

De teraardebestelling zal plaats hebben Woensdag 24 Aug. 1921. Vertrek van het sterfhuis 2 uur n.m.

Rouwadvertentie over het overlijden van de 71-jarige W.P.G. Helsdingen op 20 augustus 1921 in Den Haag.(Delpher, Het Volk 22-8-1921)

verwierf de liefde en aanhankelijkheid der arbeiders en eerbied van zijn tegenstanders. Hij sprak eenvoudig, zakelijk, helder. En met een zuiver arbeidersgevoel.'

Namens de afdeling Arnhem was P. van Rees de laatste in de rij die mocht spreken. 'Hoe vaak is Helsdingen ons jongeren niet als voorbeeld gesteld! In den Raad heeft hij pionierswerk verricht (…) Laat ons allen zijn mooi voorbeeld volgen en vol toewijding strijden voor het ideaal waarvoor Willem Helsdingen zijn leven heeft gegeven'.[30] Op die 'uit het hart gewelde woorden' volgde 'diepe stilte'.

Een paar jaar later, in 1925, volgde nog een saluut. In de nieuw aangelegde wijk Geitenkamp wachtten een aantal straten op een naam. B&W besloten er maar liefst drie naar de oprichters van de SDAP te vernoemen: behalve Willem Helsdingen ook P.J. Troelstra en Henri van Kol.[31] Een beter bewijs dat de sociaaldemocratie tot de gevestigde macht was gaan behoren is er niet.

Besluit

Helsdingen kreeg dan, met dank aan zijn partijgenoten in het college, zijn straat (in tegenstelling tot Louis Hermans, tot verdriet van diens dochter[32]) maar een Arnhems kopstuk is hij niet geworden. De stad heeft hem (bijna) vergeten. Daarvoor zijn een aantal redenen.

Zoestbergen zal altijd herinnerd worden als eerste socialist in de raad. Bakker diende de Arnhemse politiek gedurende vele jaren, waarvan 15 jaar lang wethouder. Hermans groeide tijdens zijn leven al uit tot een legendarische figuur in de beweging. Hoe zat dat bij Helsdingen?

Deze verbleef maar een paar jaar in Arnhem, heel wat korter dan zijn opvolger Hermans, die hier van 1908 tot zijn dood in 1943 woonde en drie decennia lang de toonaangevende figuur van de socialisten was. Waar Hermans de vruchten kon plukken van de pioniersarbeid van zijn voorganger, had Helsdingen de afdeling haast eigenhandig moeten opbouwen.

Helsdingen had, anders dan Hermans, nog niet te maken met linkse oppositie waartegen

Benaming van straten op de Geitenkamp.

B. en W. stellen voor aan eenige straten op de Geitenkamp ne navolgende namen te geven: Kerkdijkstraat, Druckerstraat, Dr. Bosstraat, P. J. Troelstrastraat, Helsdingenstraat, Grensweg, H. van Kolstraat, Hugenholtzstraat.

Artikel over het besluit van de gemeente Arnhem voor de benaming van de straten in de Geitenkamp waaronder ook de Helsdingenstraat. (Delpher, Arnhemsche Courant 1 september 1925)

hij zich af kon zetten, een tegenstander van formaat zoals de communist Brugman die vanaf 1921 voor reuring in de raad zorgde. Politiek was in Arnhem rond 1900 een bezigheid van de liberale (en een paar confessionele) heren. De komst van de SDAP'ers was daarin slechts een dissonant die wel zou verstommen, niets om je zorgen over te maken. Dat veranderde pas bij de uitbreiding van het kiesrecht. Helsdingen kon tot het zover was, met zijn fractie van twee, later drie raadsleden maar weinig bereiken.

Toen Hermans het stokje van Helsdingen overnam, hoefde hij geen krant meer te stichten, maar kon zo in de redactie van *De Arbeid* stappen.

Helsdingen moest zijn tijd voortdurend verdelen, tussen Arnhem, het gewest (waar hij tal van afdelingen van de grond tilde waar die voorheen niet bestonden, zoals in Goor, Lochem, Doesburg, Tiel en Winterswijk[33]) zijn werk in de Tweede Kamer en het partijbestuur.

Tot slot, Helsdingen was een veel bedaagdere natuur dan Hermans, een flamboyante spreker die gretig de verbale degens kruiste met zijn tegenstanders. Dat paste Helsdingen niet zo. Hij was over het algemeen wars van marxistische scherpslijperij en getheoretiseer. Helsdingen was een volhouder die zich ten koste van zijn eigen gezondheid voor de arbeiderszaak ingespannen had. Altijd was hij gericht op het bereiken van concrete, praktische verbeteringen. Dergelijke hervormingsarbeid, die nu eenmaal niet zo tot de verbeelding spreekt en vaak onzichtbaar is, heeft er ook toe bijgedragen dat Willem Helsdingen in Arnhem in de vergetelheid raakte.

Noten

1. E. Pelzers, H. van der Ploeg en P. Venhuizen, *Arnhemse kopstukken*, deel 1, Oosterbeek 2008, en deel 2, Oosterbeek 2009. Helsdingen ontbreekt dus. Wel besteedde Van der Ploeg in zijn straatnamen-serie in *De Gelderlander/Arnhemse Courant* (21 augustus 2008) aandacht aan de Helsdingenstraat en zijn naamgever.
2. Algemene informatie m.b.t. de biografie van Helsdingen is voornamelijk ontleend aan E. Hueting en B. Reinalda, 'Helsdingen, Willem Pieter Gerardus', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en De Arbeidersbeweging in Nederland*, deel 8, Amsterdam 2001, 72-76, geraadpleegd online op 3 augustus 2018, https://socialhistory.org/bwsa/biografie/helsdingen. Het was de laatste anarchistische oprisping van Louis Hermans, die zich een paar jaar nadat Helsdingen dat deed alsnog tot de parlementaire richting bekeerde.
3. Met 'helsche machines' zijn bommen, gemaakt van nitroglycerine en dynamiet, bedoeld. In Nederland kwam het nooit tot revolutionaire aanslagen. Dat was in de ons omringende landen en in de Verenigde Staten anders. Van 1880 tot 1914 vielen in Europa (zonder Rusland) 160 doden door (bom)aanslagen van anarchisten, het bekendste slachtoffer was keizerin 'Sisi' in 1898: B.A. de Graaf, 'Van "helsche machines" en Russische provocateurs. De strijd tegen het anarchisme in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012), 314-331.
4. A.P. van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.*, Amsterdam 2015, 164-165 en 327 noot 139.
5. *Nieuw Arnhemsch adresboek met de gemeenten Velp, Rosendaal, Oosterbeek en Westervoort*, Arnhem 1903.
6. R. de Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland, 1888-1940*, Hilversum 2005, 70-76.
7. Hueting en Reinalda, 'Helsdingen'.
8. Website: Politiek & Parlement, lemma 'W.P.G. (Willem) Helsdingen', op de website *Politiek & Parlement*, geraadpleegd online op 3 augustus 2018, https://www.parlement.com/id/vg09ll1l-5jzt/w_p_g_willem_helsdingen
9. Overlijdensaktes van Karel en Hendrika Petronella berusten bij het Gelders Archief, Burgerlijke stand Gelderland, dubbelen, toegang 0207, respectievelijk inv.nr. 8072, aktenr. 287 en inv.nr. 8070, aktenr. 56.

10. *Verslag der zittingen van den gemeenteraad te Arnhem,* zitting van 20 januari 1908, 110.
11. *Arnhemsche Courant*, 30 oktober 1909.
12. *Het Volk*, 18 november 1930, dat een ingezonden brief van Louis Hermans plaatste, die naar aanleiding van de zeventigste verjaardag van Van der Put in de pen was geklommen. Nadat Hermans Helsdingen als propagandist opvolgde, werd Van der Put secretaris en trok hij voortaan samen met Hermans door stad en land, zoals hij voorheen met Helsdingen had gedaan.
13. J. Hemels, *Arnhemmers en hun kranten. Persgeschiedenis aan de Rijn 1621-2001*, Arnhem 2004, 75-76.
14. In 1904 woonde hij in de Graaf Lodewijkstraat 193, om in 1905 of 1906 naar de St. Antonielaan 194 te vertrekken, het adres waar hij in 1908 nog woonde toen hij naar Den Haag ging (afwijkend, *Arnhemsche Courant*, 2 november 1908, die de St. Peterlaan 95 noemt).
15. L.M. Hermans. 'De sociaal-democratische arbeidersbeweging te Arnhem', *Nieuwe Arnhemsche Courant*, 24 oktober 1921 en *Verslag der zittingen,* 22 april 1907, 520-521.
16. *Verslag der zittingen,* 12 december 1904, 1456-1465.
17. *Verslag der zittingen,* 30 oktober 1905, 1511.
18 'Ons roode jubileum. Feestgids ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan van de Afd. Arnhem S.D.A.P.', 3. Geschreven door Louis Hermans, die niet als auteur vermeld werd op de omslag, maar ondertekende met 'H.'. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief L.M. Hermans, doos 12, map 20.
19. M.H. van Meurs, 'Honderd jaar gemeentebestuur', in: idem e.a. (red.), *Arnhem in de twintigste eeuw*, Utrecht 2004, 53-91, aldaar 54.
20. *Verslag der zittingen*, 8 mei 1905, 372-373.
21. *Verslag der zittingen*, 12 december 1904, 1460-1461.
22. *Verslag der zittingen*, 12 december 1904, 1520.
23. *Verslag der zittingen*, 9 januari 1905, 42 e.v.
24. *Verslag der zittingen*, 3 april 1905, 372-373.
25. *Verslag der zittingen*, 17 april 1905, 405.
26. *Verslag der zittingen*, 14 augustus 1905, 1194-1195 en 2 oktober 1905, 1308-1327.
27. *Verslag der zittingen*, 30 juli 1906, 813.
28. *Verslag der zittingen*, 21 januari 1907, 110.
29. *Verslag der zittingen*, 9 maart 1908, 385-386.
30. *Het Volk*, 25 augustus 1921.
31. *Arnhemsche Courant*, 1 september 1925.
32. S. Ketelaar, 'Van Roode Duivel tot rode wethouder. De Arnhemse jaren van Louis Maximiliaan Hermans', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 35 (2015), 42-63, aldaar 59.
33. *Het Volk*, 21 maart 1908, met een 'Jaarverslag van den partijsecretaris', waarin Helsdingen verslag deed van het afgelopen jaar en naar aanleiding van zijn afscheid inging op zijn Arnhemse periode. Hij had heel wat werk verzet, zo bleek.

Medailles 'Ter gedachtenis van het gepasseerde' op 14 juni 1705.

Menno Potjer

Er zijn twee jaar lang speciale gedachtenismedailles uitgereikt als prijs voor de beste schutters van Arnhem. Dat was in 1706 en in 1707. Deze medailles herinnerden in hun opschrift aan de halve staatsgreep – eigenlijk stadsgreep – in juni 1705 van de radicale Nieuwe Plooi, onder leiding van de burgemeester Bouwensch. Hij en zijn aanhangers hebben toen de alleenheerschappij in de stad Arnhem verworven ten koste van de gematigde Nieuwe Plooi (de Stulpplooi) die onder leiding stond van burgemeester Van Brienen. Die overwinning wilden zij daarna elk jaar vieren. Die viering was een veel korter leven beschoren dan gehoopt, want in november 1707 kwam de Oude Plooi al weer aan de macht en werden deze schuttersfeesten afgeschaft.

De voorzijde van de prijspenning met dubbelkoppige adelaar met gespreide poten en vleugels met het opschrift : Si Deus pro nobis, quis contra nos? (Zo God voor ons is, wie zal dan tegen ons zijn?) De penning is gegoten door P(i)eter Engelen in zilver deels verguld en met een diameter van 10,43cm.

De vraag die hier aan de orde wordt gesteld, is wat er dan op die dag concreet was 'gepasseerd'? Wat moest herdacht worden?

Gewelddadigheden
Die zondag 14 juni 1705 had de magistraat na kerktijd de poorten laten sluiten. Beide groepen Nieuwe Plooiers hadden daarna hun schutters opgeroepen, die zich tegenover elkaar in strijdorde opstelden op de Markt. Na enige aarzeling trokken de gematigden zich terug en lieten het veld aan de radicalen.

In de nacht erna kwam het alsnog tot een kleine schietpartij, bij het huis van Bouwensch in de Kortestraat, waar Lambert Barten zwaar werd verwond. Dat er bijna gelijktijdig nog een tweede incident was in die nacht van de veertiende juni met een tweede zwaargewonde, Jeroen Teunissen, is door historici nog niet eerder vermeld. Wel bekend is dat op een van de volgende dagen nog de familie van Walter Zimmer thuis belaagd is, hij was een aanhanger van Van Brienen.[1]

Wat wilde de Nieuwe Plooi?
Stadhouder Willem III had in Gelderland de overheidsfuncties aan zijn aanhangers kunnen geven en de invloed van de gilden (via de 'gezworen gemeente') sterk beperkt. Na Willems overlijden in 1702 zagen echter in verschillende Gelderse steden de gepasseerde regenten hun kans schoon om in de magistraat te komen, met medewerking van de gezworen gemeente, dat is een soort kiescollege van ongeveer vijftig man, dat zijn voormalige invloed op het stadsbestuur graag terug wilde hebben. De Nieuwe Plooi is dus een streven naar meer inspraak voor het gewone volk, gesteund door een regentenfactie die het om de eigen macht ging.

De keerzijde met de tekst De Vrijheit Deser Stadt Door Catilin Bestreden / Is Op Dees Dach Herstelt In Volle Rust en Vrede. (Catilina is uiteraard Johan van Brienen). Er zijn tenminste twee exemplaren bekend. Één berust in Museum Arnhem, GM 00662 en één in het Teylers Museum in Haarlem.

De vrijheidsmaagd gezeten onder een guirlande met het wapen van Gelderland en het Arnhemse wapen aan haar voeten. Getekend door Wouter Zimmer in zijn Ontlasting van moeylijke bezigheden

Zo ook in Arnhem. Op 26 januari 1703 werd de nieuwe raad gekozen, die voor een groot deel uit Nieuwe Plooiers ging bestaan. Kort daarna werden ook de laatste Oude Plooiers uit de raad verwijderd. Ook de prinsgezinde leden van de gezworen gemeente moesten het veld ruimen voor nieuwkomers, onder wie Walter Zimmer. Op 29 maart riep de vernieuwde raad alle burgers op om zich te verzamelen voor het stadhuis en daar moesten zij de eed afleggen. Zo werd de nieuwe raad gelegitimeerd.

De Nieuwe Plooiers stuurden uiteraard hun eigen vertegenwoordigers naar de vergaderingen van het Kwartier Veluwe, waar de steden over de helft der stemmen beschikten, de andere helft was voor de ridderschap. Bij de ridderschap was echter niets veranderd. Er ontstond een pat-situatie. Een van de drie Arnhemse stadssecretarissen, Hendrik W. van Ruyven, koos de kant van de ridders en werd daarom door de raad ontslagen. De situatie escaleerde. De ridders stookten de schouten en de boeren in de dorpen op om geen belasting meer te betalen, waarop Arnhem een compagnie van ongehuwde vrijwilligers oprichtte om alsnog de schouten daatoe te dwingen (augustus 1704). Bouwensch werd hiervan de commandant. De ridderschap op zijn beurt ging ook een legertje organiseren, waarop Arnhem antwoordde met de oprichting van een tweede compagnie van vrijwilligers, dit keer van gehuwde mannen, onder leiding van twee andere raadsleden, Joost Rugen en Dirk van Basenn. Een aanval van het ridderlegertje op de stad werd gevreesd, vandaar dat men eind mei besloot dat elke nacht een van de burgervendels moest waken van 9 tot 4 uur. De aanval bleef uit.

In november 1704 werden twee leden van de ridderschap, Johan van Arnhem en Casijn van der Hell, tijdens een kerkdienst

in Velp gevangen genomen en naar Arnhem gebracht. Daarop kwam een delegatie uit Holland om te bemiddelen. Er werd overeenstemming bereikt: de ridderschap zou de afgezette stedelijke regenten niet langer steunen. De steden zouden hun gijzelaars vrijlaten, waaronder Johan van Arnhem en Casijn van der Hell. En de strijdende partijen mochten niet langer hun eigen milities hebben.

Eind januari 1705 traden zoals gebruikelijk de twee magistraatsleden af die het vorige jaar als burgemeester het dagelijks bestuur hadden gevormd, Valenus Swaen en Stephen Wilbrennink, ze bleven wel raadslid. De nieuwe dienstdoende burgemeesters werden Johan van Brienen en Peter van Eijgel. Zij waren lang zo radicaal niet als Swaen en Bouwensch, Van Brienen stelde bijvoorbeeld ook voor samen te werken met Oude Plooiers. Van Brienen vond steun bij de officieren van de zes burgervendels. Als gebaar van inschikkelijkheid herstelde hij Hendrik van Ruyven in zijn functie (10 juni 1705). Ook stelde hij voor om de vrijwillige compagnie op te heffen. Maar Bouwensch, Rugen, Van Bassenn en Swaen aarzelden, want was de rust wel echt hersteld? Er gingen geruchten over samenzweringen in Nijmegen, Doesburg en Wageningen (in Nijmegen werd daarom in augustus zelfs een doodvonnis uitgesproken). De meerderheid van de raad steunde echter het voorstel van Van Brienen. Als tegenprestatie eisten Bouwensch en zijn drie vrienden dat dan ook de burgerwacht zou worden ontbonden. Dat weigerde Van Brienen.

In die sfeer brak de veertiende juni aan. De gilden gingen in de Broerenkerk vergaderen over alle bezwaren die de advocaat Peter van Hamel al eerder tegen Van Brienen had geuit en op deze dag als pamflet had gedrukt. Samengevat was zijn bezwaar dat Van Brienen te veel buiten de raad om deed. Ook zouden de gilden praten over het voorstel tot afschaffing van de compagnieën. In de kerk verschenen tevens Van Brienen en drie van zijn medestanders uit de raad, maar ook Joost Rugen. Na afloop van de vergadering riepen een paar lui: Sla, sla (dood).[2] Daarop had Van Brienen de burgercompagnie opgeroepen en als reactie deed Bouwensch dat met zijn compagnie. Zoals gezegd, Van Brienen trok zich terug.Voor de zekerheid zou er 's nachts nog wel gepatrouilleerd worden. Toen ging het dus alsnog een beetje mis.

Door en na de onlusten van die nacht sloeg de stemming om. De meeste burgers gaven nu de schuld van het rumoer aan Van Brienen en vroegen de raad hem te ontslaan. De magistraat gaf toe en zo ook de gezworen gemeente en de gilden. Van Brienen besloot de zaak niet uit te vechten en vertrok naar zijn landgoed in Worth-Rheden. Hij werd opgevolgd door Valenus Swaen. Een week later werden 23 van zijn medestanders in de gezworen gemeente ook ontslagen, onder wie hopman Dibbets, procurator Ouwens, vaandrig Derk Otters, Walter Zimmer en rentmeester Jan van de Berg.[3] Ze werden vervangen door anderen, onder wie Arnold van Varsevelt, de schoonzoon van Jeroen Teunissen.

Processen

De nieuwe regerende burgemeesters hebben kort daarna twee processen aangespannen tegen vaandrig Derk Otters en de zeven manschappen van zijn vendel, die zij verantwoordelijk hielden voor het geweld in die rumoerige nacht. In het eerste proces voegde het slachtoffer Lambert Barten zich bij de aanklagers, in het tweede proces deed Jeroen Teunissen dat.[4]

De aanklachten en getuigenissen in deze twee processen overlappen elkaar gedeeltelijk. Beide slachtoffers hielden de wacht bij het huis van Bouwensch in de Kortestraat toen de patrouille van Otters voorbij kwam. Een paar van zijn mannen zouden Barten aangevallen hebben, die zwaar getroffen werd. Chirurgijn Hendrik de Roller constateerde twee schotwonden, een in de rechterheup en een in de linkerzij. Alle zeven mannen werden aangeklaagd. In het bijzonder werd de nog minderjarige Gerrit Umbgrove verdacht, zoon van wijlen de controleur Lubbert Umbgrove.

Het vendel van Derk Otters had de wacht bij de Rijnpoort. Het had volgens de aanklagers niet mogen patrouilleren in de stad zelf,

dat was nadrukkelijk voorbehouden aan de vrijwillige compagnie. De verdediging ontkende dit. Immers, ‘s avonds toen de trom geslagen was als teken dat alle burgers naar hun loopplaatsen moesten gaan met hun geweer, was Otters eerst naar de markt gelopen om orders van de magistraat te ontvangen. Die luidden dat de hoofdwacht (groot een compagnie) en de poortwachten (een halve compagnie), elk half uur een ronde moesten doen en onruststokers en opposanten arresteren. De hopman van het vendel, de oude Dibbets, had dat Otters ook zo bevolen.

Otters – vaak alleen met zijn functie aangeduid: de bosmeester van Nijkerk – benadrukte in zijn pleidooi dat al zijn mannen burgers waren. Vijf jongens waren dat door geboorte: Lubbert en Gerrit Umbgrove, Everhard Wilbrennink, Philip Menthen en Derk Dibbets (tevens scholtus van Nijkerk). Twee door hun beroep: Adriaan van Haaften als pachter van de Gelderse tol en Cornelis van Dorth als dienaar van Menthen. Misschien wilde hij hiermee suggereren dat zij zich als burger meer verantwoordelijk voelden voor de rust in de stad dan de vrijwilligers van Bouwensch (of de garnizoenssoldaten). Aanvankelijk was ook bakker Albert van Walburg aangeklaagd als lid van dit vendel, maar dat is snel ingetrokken.,

Hoe dat ook zij, Otters en zijn mannen trokken vanwege dat bevel ook naar de Kortestraat. Een van de vele wachters aldaar, volgens de meeste getuigen Barten, volgens sommige anderen Teunissen, riep Werda! Otters ontplofte meteen: Wat werda, hondsvot! Volgens de 20-jarige dienstmaagd van Bouwensch, de enige vrouw in de groep van ruim twintig getuigen die bij het huis waren, Gerhardina Derkse, schoot Umbgrove daarop Barten neer. Volgens anderen had Barten eerst nog de snaphaan van het geweer van Umbgrove gepakt en had Umbgrove daarom geschoten. Misschien hield Bartens de wacht over de gevangen bakker Albert van Walburg? Opvallend is dat bijna alle getuigen

Zelfportret van Wouter Zimmer op 34-jarige leeftijd (1704) met zijn lijfspreuk ‘Een vry gemoet is ’t beste goet’ in zijn Ontlasting van moeylijke bezigheden

jong waren, gemiddeld 20 jaar oud.

Otters zelf meende dat het Teunissen was die Werda had geroepen, waarop hij netjes zou hebben geantwoord: Patrouille! Waarschijnlijk had Jeroen dat niet verstaan, want hij richtte zijn pistool op Otters en dreigde te schieten. Otters schoot met zijn zakpïstool met los kruit terug, maar verwondde zijn aanvaller wel. Otters liep daarna door naar de wal. Teunissen ging achter hem aan om verhaal te halen, maar zijn pistool ketste, althans nog steeds volgens Otters, die daarom toen opnieuw had (terug)geschoten, nu in de borst van zijn aanvaller. Die heeft er een lamme arm aan overgehouden.

Otters verhaal werd bevestigd door Willemijn Drupper, die daar bij de Rijnpoort woonde, waar St.Joris uithangt. Maar de sergeant van Otters vendel, Derk Schut, -- niet aangeklaagd, dus al die tijd bij de poort gebleven -- getuigde dat Teunissen zijn geweer had neergelegd en dat Otters toch schoot, omdat Teunissen hem aan het uitschelden was. Dat werd weer bevestigd door een Jan Spanhaeck, die zich net bij de pomp aan de Rijnpoort stond te wassen, midden in de nacht. Kortom, de getuigen spreken elkaar soms tegen, het is moeilijk de juiste toedracht vast te stellen.

Persoonlijk houd ik het voor mogelijk dat Otters een appeltje te schillen had met Bouwensch en daarom met zijn vendel naar diens huis is getogen. Immers, Bouwensch had hem een keer (23 november 1704) gevraagd zich uit de gezworen gemeente te verwijderen omdat hij een klacht had tegen hem en zijn vader Hendrik Otters, een van de drie stadssecretarissen. Ruim twee weken later vroegen Jan van den Berg, Walter Zimmer en anderen of Derk Otters zich al had gezuiverd (gepurgeerd) van de beschuldiging van Bouwensch, het antwoord hierop is niet genoteerd. Mijn verdenking is echter door de aanklagers van Otters niet naar voren gebracht tijdens het proces, dus het blijft bij een speculatie. Dat geldt ook voor een andere suggestie: het onbehouwen reageren van Jeroen Teunissen als karaktertrek. Zo vertelde een van de getuigen dat Jeroen van beroep slachter was en in de wandeling De Wildeman werd genoemd. Een andere getuige dacht dat hij die nacht dronken was.

Wat deed Jeroen daar eigenlijk? Hij was getrouwd, met Anna van Essen. Hij kan dus niet bij de compagnie van Bouwensch hebben gehoord, maar wel bij de compagnie van Rugen. Meer waarschijnlijk lijkt me dat hij als buurtbewoner (zijn huis stond ook in de Kortestraat) bij het huis van Bouwensch gewapend de wacht ging houden, met die twintig andere mannen.

Het vervolg

Op 21 september volgde het vonnis. Gerrit Umbgrove en Derk Otters werden beiden levenslang verbannen uit de stad en de andere zes mannen van het vendel voor drie jaar. En zij moesten Lambert Barten 750 gulden smartegeld geven. Omdat Teunissen niet meer kon werken, werd Otters veroordeeld hem een vergoeding van 500 gulden ineens te geven en daarna 50 gulden per jaar. De uitspraak van de vierschaar werd bij klokkeslag bekend gemaakt.

De veroordeelden tekenden hoger beroep aan bij de Hoge Bank, eerst in oktober, daarna in januari. Dat werd het begin van een lang juridisch steekspel. Hadden zij zich wel aan de tijd van het appel gehouden? Hadden zij de kosten ervan al wel vooruit betaald? Hadden de advocaten een bepaald getuigenis van 27 mensen niet mogen inzien? Het hoger beroep schijnt daarna niet doorgegaan te zijn.

In november 1707 kwam de Oude Plooi weer aan de macht. De verbanning van de veroordeelde acht mannen werd toen ingetrokken. Zij begonnen meteen een nieuw proces, nu voor het Hof van Gelre (mocht dat? Arnhemmers moesten toch naar de Hoge Bank?). Ze eisten uiteraard dat de vonnissen van september 1705 in hun geheel herroepen zouden worden. Pas op 25 juli 1711 velde het Hof zijn eindoordeel, dat inderdaad de gevraagde herroeping inhield, bevestigd door de Landdag in oktober 1714.[5]

Nasleep

In 1726 is Jeroen Teunissen overleden, tien jaar na zijn echtgenote. Prompt spanden de

weduwe van Derck Otters, Maria de Gimmer, en haar zoon Herman Otters een rechtzaak aan tegen Jeroens erfgenamen, de kinderen en stiefkinderen van Arnout van Varseveld en Anna van Wickelickhoff. Hun stelling was dat Derck Otters ten onrechte was verplicht geweest om 776 gulden aan Jeroen te betalen. Dit bedrag moest dus door de familie worden terugbetaald aan Maria de Gimmer.

Derk Otters had zelf in 1708 ook een poging gedaan om het bedrag terug te krijgen, maar was toen tevreden geweest met de beslissing dat hij voortaan geen 50 gulden per jaar meer hoefde te betalen. Zijn weduwe eiste nu de 500 gulden smartegeld terug, en de drie uitbetaalde jaarlijkse bedragen van 50 gulden, en de 110 gulden die Otters aan Peter van Hamel had moeten betalen en de 16 gulden aan apotheker Wijnen.

Het werd een heel ingewikkeld juridisch gekissebis. De rechters moesten beoordelen of het vonnis van het Hof in 1711 juist was geweest. Zij vonden uiteindelijk (1732) van wel, Maria werd in het gelijk gesteld. Daarmee is dan de hele affaire geëindigd.

Noten

1. D. baron van Asbeck, 'Eenige Arnhemse medailles in het gemeente museum' in *Geldersche Volksalmanak* jg 1890, 85.
   S.P. Haak, 'De Plooierijen, in het bijzonder in het Kwartier van Veluwe' in *Bijdr. Med. Gelre,* 1908, 69-207, m.n. 91, 138 en 149-154. Volgens Haak werd Lambert Barten verwond bij een huiszoeking bij bakker van Walburg, die gearresteerd was en meegenomen naar het huis van Bouwensch. Hierover heb ik geen nadere details kunnen vinden.
   P. van Wissing, 'Stad op drift, 1700-1815' in F. Keverling Buisman, *Arnhem 1700-1900*, Utrecht 2009, 55-62.
   Korte biografietjes zijn o.a. te vinden in Pieter Roos, 'De retoriek van de plooierijen' in *aHt* 34 (2014) 147-155.
   Geraadpleegde bronnen: Gld A., OAA, blok 2000, nr 5984, Resolutieboek gezworen gemeente 1702-1706 en OAA, blok 2000, nrs 49 en 50, Commissie- en politieboek 1705-06.
   Jeroen/Hieronymus Teunissen was een zoon van Thonis Janse, hovenier in Arnhem en afkomstig uit Waes in het Stift van Munster. Hij is lid geweest van het kramersgilde, en portier bij de Rijnpoort. De familie Janse, later Wickelickhoff genoemd, had een huis in de Kortestraat. Vriendelijke mededelingen van de heer Hans van Winkelhoff, die mij attendeerde op de processen die Jeroen en die Maria de Gimmer hebben gevoerd.
2. P. van Hamel, *Kort ene grondige weerlegginge*, Bibl. Armhem, Broch. 262/17. Van Hamel was luitenant bij de compagnie van Bouwensch. Haak dateert deze gebeurtenis op 16 juni, maar dat was de dag dat Van Brienen hierover rapport uitbracht bij de gezworen gemeente.
3. Zimmer reageerde met een gedicht van ruim 300 regels 'Arnhems verwarde en ongegronde twist voortgeset op den 14 junij 1705 onder de naam van vrijheit.' Het gedicht is opgeschreven in zijn *Ontlasting van moeylijke bezigheden*, Bibl. Arnhem, ms 114, p. 375-391.
4. Gld A, Hof van Gelre, blok 0124, dossiers nr 6461. GldA., ORA, blok 2003, dossiers nr 248 (sub 3).
5. GldA., Hof van Gelre, blok 0124, Sententiën in cas d'appel 1700-1723, nr 6312, fol. 132-134. Hoe het precies juridisch geregeld is, laat ik hier verder buiten beschouwing.

Nieuws van het Gelders Archief

Elio Pelzers

Het Gelders Archief publiceert in ieder nummer korte nieuwsberichten en mededelingen over zijn werkzaamheden. Wat gaat er gebeuren of wat is er in de afgelopen maanden gebeurd?

Illustratie: Kaartbeeld Arnhem 1832 op HisGIS

Oudste kadastrale kaart Gelderland digitaal beschikbaar

Het Gelders Archief en de Fryske Akademy lanceerden dit voorjaar de digitale versie van de kadastrale basiskaart van Gelderland uit 1832, waar velen gebruik van kunnen maken. Dit project maakt onderdeel uit van HisGIS, een nationaal digitaal informatiesysteem dat historische informatie over mensen, bezit en erfgoed geografisch weergeeft.

Voor wie?

Wie heeft er baat bij HisGIS? Ecologen, terreinbeheerders, beheerders van infrastructurele werken, landschapsspecialisten, historici, genealogen en vele anderen kunnen profiteren van de digitale Gelderse kadastrale basiskaart uit 1832. Zeker wanneer de data van deze kaart worden gelegd over andere kaarten, zoals hoogtebestanden, luchtfoto's of oude topografische kaarten. Veranderingen in het landschap en bebouwde kommen worden zichtbaar. Ook kunnen de historische kaarten dienen als referentie voor de herinrichting van landschappen of ecosystemen, wat goed van pas komt in een groene provincie als Gelderland. Op de kadastrale basiskaart uit 1832 staan onder meer van ieder perceel de naam, woonplaats en beroep van de eigenaar vermeld.

Pannenbier

HisGIS is een project van de Fryske Akademy. Voor HisGIS betekent het gereedkomen van het project Gelderland pannenbier, nu meer dan de helft van Nederland door HisGIS in kaart is gebracht. Het Gelders Archief financierde mede het HisGIS-project Gelderland. https://hisgis.nl/

Gelders Archief
Westervoortsedijk 67-D
6827 AT Arnhem
T 026-3521600
E info@geldersarchief.nl
I www.geldersarchief.nl
Twitter: twitter.com/geldersarchief. Ook op Facebook, Linkedin en Instagram.
Geopend: donderdag en vrijdag 10.00-17.00, iedere tweede zaterdag van de maand 9.00-17.00 (behalve juli en augustus).

Rondje Wijkkrant: geschiedenis in en door de wijk

Lyke Bosma

In deze rubriek worden opmerkelijke artikelen, die verschenen zijn in de wijkkranten of -tijdschriften, over (een aspect van) de historie van Arnhem onder de aandacht gebracht. In veel Arnhemse wijken verschijnt een aantal keren per jaar een publicatie. De bladen waar het om gaat zijn in een eerdere uitgave van het Arnhems Historisch Tijdschrift aan u voorgesteld en zijn digitaal beschikbaar en/of in de collectie van Erfgoedcentrum Rozet te vinden.

In de ***Craneveer*** is een korte rubriek 'herinneringen aan' opgenomen. Oud-wijkbewoner Harry Polman blikt hierin terug naar bijzondere gebeurtenissen of veranderingen in de wijk. In de mei-uitgave is het Oremusplein en in juli de komst van het leeuwenpark (in 1968) het onderwerp. In de juli-uitgave wordt ook teruggeblikt op het leven van mevrouw Blankenwaardt, een van de eerste bewoners in de wijk.

In ***Wijkcontact*** (Burgemeesterswijk, juli 2018) wordt aandacht besteed aan fietsenzaak Mantel, die dit jaar 80 jaar bestaat. De drie generaties en de veranderingen in de loop der tijd komen aan bod. Zo werd in de jaren '80 wielerclub Reto gesponsord, waarvan de leden korting kregen in de winkel. Mantel speelde ook handig in op nieuwe trends zoals skateboards (te koop vanaf 1989), mountainbikes (vanaf 1991) en een webshop voor complete fietsen (vanaf 2004). Hoewel de wijkwinkel nog steeds bestaat, is Mantel nu een internationaal opererend bedrijf met een superstore in Arnhem-Zuid.

De vaste rubriek over een straatnaam in dezelfde wijkkrant behandelt dit keer de Jollesstraat, vernoemd naar Albertus Richardus Jolles (1839-1920). Hij was vanaf 1889 raadslid en van 1899-1910 wethouder in Arnhem. Daarnaast was hij actief in diverse commissies en voor goede doelen. De Jollesstraat is voorlopig de laatste straat in deze rubriek. Een ander kort artikel gaat over de plaatsing van zogenaamde *Stolpersteine* ('struikelstenen') afgelopen mei. In de Burgemeesterswijk gaat het om de Van Lawick van Pabststraat 107 en Burgermeester Weertsstraat 93 waar deze zijn geplaatst.

In ***Wijkkrant Klarendal*** wordt in de vierde uitgave van dit jaar eveneens bericht over struikelstenen, bij de Hommelseweg 55. In beide artikelen over de struikelstenen wordt kort toegelicht om welke joodse bewoners het gaat en wat er met hen gebeurd is. In de Wijkkrant Klarendal wordt ook regelmatig aandacht besteed aan molen 'De Kroon', die in de wijk staat. In het artikel in de derde uitgave van Wijkkrant wordt kort ingegaan op haar verval vanaf ca. 1900, toen de kazernes in Arnhem gebruik gingen maken van het stoomgemaal. De molen in Klarendal verloor daarmee een belangrijke inkomstenbron.

In het ***Elderveld Nieuws*** (juni 2018) staat een artikel over de onthulling van een zogenoemde 'luisterkei' op 7 juni. Onderwerp van de luisterkei is de dijkdoorbraak op 2 december 1944. De kei bevindt zich bij het dijkmagazijn op de Drielsedijk en is onderdeel van de 'Liberation Route'. Op de plaquette is informatie te vinden over de dijkdoorbraak en de luisterkei vertelt het verhaal van een schipper.

In ***Op de hoogte*** vertelt Maurits Nibbering in de rubriek 'Rond de Hoogte' over

opvallende bezienswaardigheden in de wijk. In de uitgave van juli 2018 gaat het over oorlogsschade in de vorm van gaten, kerven en butsen in muren. In de Geitenkamp is bij de bevrijding van Arnhem in 1945 stevig gevochten.

In ***Wijkkrant Angerenstein*** (juni 2018) bericht de werkgroep 'Historie' van een schenking van een deel van het fotoarchief over Jan de Goeijen uit de periode 1910-1925. Jan de Goeijen was de laatste particuliere eigenaar van landgoed Angerenstein. Het fotoarchief is geschonken aan Stichting Wijkbelangen Angerenstein. Het moet nog nader onderzocht worden, waarover waarschijnlijk in volgende uitgaven van de wijkkrant bericht gaat worden, maar in dit artikel zijn al enkele foto's en inzichten over de pergola in het landschapspark van Angerenstein te vinden.

Het Woerdje (uitgave 4, 2018) gaat in op de Nieuw-Dullertshoeve, aan de Mooieweg 120. De hoeve lag aan de doorgaande weg van Elden naar Huissen en is in 1925 gebouwd in opdracht van de Dullertstichting. Sinds 1999 is het een gemeentelijk monument. Het artikel is gebaseerd op eenzelfde artikel in het ***Kringbulletin*** van de historische kring in Elden (uitgave mei 2018). In deze uitgave ook het tweede deel van de Palestina-pioniers uit Elden, een artikel over de wederopbouw en volkshuisvesting tussen 1945-1950 en een artikel over de familie Tulleken op landgoed Westerveld. Ten tijde van Rutger Tulleken (1675-1748) stond het landgoed nog bekend als 'Eldense hofstede'. Het is niet bekend of hij de verwaarloosde hofstede liet opbouwen of deze liet afbreken en een nieuwe hofstede bouwde. Op 24 december 1740 ontstond er door een dijkdoorbraak een kolk op het landgoed. Zijn neef Willem-Jan Tulleken (1703-1782) bouwde het landgoed verder uit en na zijn dood stond het bekend als 'landgoed Westerveld'. Alvorens de bandijk bij de kolk hersteld was, maakte het verkeer tussen Elden en Driel gebruik van een kweldijk over het landgoed. Maar ook na herstel van de bandijk bleef het sluipverkeer over het landgoed lopen. In 1769 had Jan-Willem hier zodanig genoeg van dat hij een poort liet bouwen. In een volgende uitgave worden andere Tullekens op het landgoed besproken.

Ontwerp Anna Karpati

Erfgoedcentrum Rozet
Kortestraat 16
6811 EP Arnhem
T: 026-3543161
E: erfgoedcentrum@rozet.nl
I: www.bibliotheekarnhem.nl

ERF GOED CENTRUM

Deze rubriek is samengesteld op basis van aanwinsten van het Erfgoedcentrum

Boekbespreking

Antony Beevor, *De Slag om Arnhem.*
Amsterdam, Ambo/Anthos, 2018.
ISBN 978 90 263 4247 9.
472 blz. prijs 34,99 euro.

In zijn boek *Arnhem 44/45 - Evacuatie verwoesting plundering bevrijding terugkeer* schreef de toenmalige plaatsvervangende gemeentearchivaris P.R.A. van Iddekinge: 'Over de slag om Arnhem zijn al vele tientallen boeken geschreven. Ik zou niet weten wat ik daar nu nog aan moest toevoegen.' Dat was in 1981. Maar de stroom hield niet op; het onderwerp lijkt onuitputtelijk. Tikt men op de website van de bibliotheek Arnhem *slag om Arnhem* in, dan verschijnen er meer dan 1000 hits.

Kort na de oorlog waren er al twee boeken verschenen met de titel *De Slag om Arnhem*, een was een publicatie van de gemeente Arnhem en de ander was van de hand van generaal-majoor R.E. Urquhart, de commandant van de Britse 1e Luchtlandingsdivisie die de slag leverde. Het standaardwerk tot heden was *Een brug te ver - Arnhem 1944* door Cornelius Ryan, dat in 1974 uitkwam.

Als er dus een nieuw werk verschijnt, zoals nu van Antony Beevor, met nogmaals de titel *De Slag om Arnhem*, dan is de vraag gerechtvaardigd: wat voegt dit boek toe aan de vele Nederlands- en Engelstalige boeken over het onderwerp? 'Een nieuw boek [..] uitbrengen zou weinig zin hebben als er niet heel wat nieuw materiaal en persoonlijke details aan het verhaal toe te voegen waren. En er bleek veel meer beschikbaar dan ik ooit verwacht had', aldus Beevor. Daarbij heeft hij, naar eigen zeggen, onder meer gebruik gemaakt van het archief van Cornelius Ryan. En hij deelt dan een sneer uit naar Ryan: 'Een uitmuntend team van researchers en interviewers voorzag Ryan van een ongelooflijke hoeveelheid materiaal, dat hij echter voor het merendeel nooit heeft gebruikt.'

Beevor is een gelauwerde Engelse militair historicus met een aantal boeken over de Tweede Wereldoorlog op zijn naam. Hij is bovendien opgeleid als officier aan Sandhurst, maar heeft de militaire dienst al na een blauwe maandag als luitenant (1970, 24 jaar oud) verlaten. Een uitgebreid lemma in de Engelse Wikipedia is aan hem gewijd. In Engeland stond het boek deze zomer bovenaan in de non-fictie. De titel daar is *Arnhem, the battle of the bridges, 1944* - goed voor Arnhems bekendheid, maar niet erg origineel, want Frank van Lunteren schreef in 2014 een boek met bijna dezelfde titel.

Het boek bevat 28 hoofdstukken die gemiddeld dertien bladzijden lang zijn; dat leest prettig. Er zitten 13 kaarten in en er zijn enkele katernen met in totaal 51 zwart-wit foto's. Aan het begin is er een bijlage waarin de officierstitels gekoppeld zijn aan de militaire eenheden en de grootte van die eenheden. Een gemak, zeker voor de lezer die niet bekend is met de militaire rangorde. De eerste zeven hoofdstukken gaan over de voorbereiding van de operatie, erg belangrijk om de boodschap van Beevor over te brengen, namelijk dat die slecht en amateuristisch was. Beevor schrijft ook over de naijver tussen de Engelse en Amerikaanse

generaals en de ijdelheid van Montgomery en Churchill. De boodschap die in het hele boek doorklinkt, is dat de, in het algemeen zeer voorzichtige, Montgomery niet wilde inzien dat het een slecht plan was, gebaseerd op veel te optimistische aannames. De volgende achttien hoofdstukken gaan over de gevechten, die van dag tot dag beschreven worden naar de verschillende locaties. Ook dat is prettig voor de lezer, zeker als je wat wilt terugzoeken. Tien van die achttien hebben vrijwel uitsluitend betrekking op Arnhem: de landingen op zondag 17 september in de driehoek Heelsum - Wolfheze – Ede (vreemd genoeg is daar geen kaartje van), de reactie van de Duitsers, de manhaftige verdediging van het bruggenhoofd aan de noordzijde van de Rijnbrug door het bataljon van John Frost, de totale mislukking van het doorstoten van de rest van de divisie, de terugtrekking als gevolg daarvan op de Oosterbeekse perimeter, het dagen te laat landen van de Poolse brigade, de overtocht van kleine groepen Polen en Engelsen vanuit Driel noordwaarts op vrijdag, zaterdag en zondag en - een dag later al – de terugtrekking van de restanten van de 1e Luchtlandingsdivisie over de Rijn zuidwaarts.

Opvallend is natuurlijk dat van de hele divisie van meer dan 10.000 man (een divisie bestaat uit drie brigades, een brigade uit drie bataljons, plus artillerie, genie en geneeskundige troepen) slechts één bataljon van 650 man de brug bereikte. Vier bataljons bleven steken in gevechten onderweg, met name op de Utrechtseweg/Bovenover en Onderlangs, als gevolg van de veel grotere dan verwachte presentie van Duitse SS bij Arnhem. Medebepalend voor de mislukking waren de grote afstanden van de droppings- en landingsterreinen tot de brug en de spreiding van de landingen over drie dagen, als gevolg van het beperkte aantal vliegtuigen en gliders. Daardoor kon de tweede brigade die op de eerste dag was geland niet optrekken naar de brug. Deze brigade moest de terreinen bewaken die gebruikt zouden worden voor de dropping van de rest van de divisie de volgende dag. Alle verrassing werd zodoende uit de aanval gehaald; de Duitsers kregen tijd om de tegenstand te organiseren. Ook werkten de radioverbindingen niet of slecht. Daardoor hadden de commandanten geen overzicht, maar erger nog, veel aanvullende voorraden en munitie werden op de verkeerde plekken gedropt en kwamen zo in handen van de tegenpartij. De situatie van Frost, bij de brug, was eigenlijk al na één dag hopeloos.

In de hoofdstukken over het verloop van de strijd op vrijdag, zaterdag en zondag (22, 23 en 24 september) komt de rol van de Poolse 1e Parachutebrigade onder bevel van generaal Sosabowski aan bod. Deze brigade kon door mist in Engeland pas vertrekken op donderdag 21 september, de vijfde dag van Market Garden. De Brit Beevor is duidelijk over Sosabowski: de Britse generaals trachtten de mislukking van ‘Arnhem’ in de schoenen van de Pool te schuiven. Beevor baseert zich daarbij (noodgedwongen) op één enkel ooggetuigenverslag, namelijk dat van Sosabowski’s tolk tijdens de zogenaamde Conferentie van Valburg op zondag. Dit verslag is trouwens integraal te vinden in de Wikipedia.

Acht hoofdstukken zijn gewijd aan de luchtlandingen ten zuiden van Nijmegen en ten noorden van Eindhoven en het optrekken van het 30e Legerkorps vanaf de Belgische grens naar Nijmegen/Arnhem. Over de rol van het 8e en 12e Legerkorps, die steun zouden geven op de rechter- en linkerflank (samen met het 30e vormden zij het Tweede Britse Leger) vernemen wij niets. Die opmars verliep aanvankelijk voorspoedig, maar dat werd snel minder. Toen, op dinsdag 19 september, een eindeloze colonne geallieerde voertuigen door Eindhoven trok, grepen de Duitsers hun kans en bombardeerden colonne en stad, waarbij 227 burgers omkwamen (volgens Wikipedia 177). Vervolgens had men moeite om Nijmegen te bereiken en de bij Nijmegen gelande Amerikaanse 82e Luchtlandingsdivisie zag geen kans om de Waalbrug te veroveren. Door de hevige tegenstand van de Duitsers brandde Nijmegen overal. Omdat men niet door de stad bij de brug kon komen, werd het plan van De Oversteek bedacht. Op klaarlichte dag stak

een bataljon Amerikaanse parachutisten de Waal over om de brug langs de noordelijke oever te naderen. Die oversteek, op woensdag 20 september, was dramatisch; toch kwam de brug daarna in geallieerde handen. Volgens Beevor waren er 89 doden en 151 gewonden te betreuren bij deze oversteek. Maar op het monument op de dijk in Lent staan de namen van 49 gedode soldaten (eerder 48, zoals ook in Wikipedia); mogelijk had Beevor daar even moeten kijken. Vrijwel op datzelfde tijdstip moest Frost zich, met de restanten van zijn bataljon in Arnhem, overgeven. De Arnhemse brug was weer in Duitse, de Nijmeegse brug nu in geallieerde handen. Zoals bekend, werd de Arnhemse brug na het echec, begin oktober door de geallieerden gebombardeerd, het omgekeerde van Market Gardens doel.

Het boek eindigt met de hoofdstukken 'Het Manneneiland' (de Betuwe) en 'De Hongerwinter'. Beide hoofdstukken gaan maar heel beperkt over die onderwerpen – in 'Het Manneneiland' niets over de inundatie van de Betuwe door de Duitsers. Met name het laatste hoofdstuk is slecht. Beevor schrijft daarin dat in Nijmegen 'naar schatting waren 2200 burgers omgekomen. Vijfenvijftighonderd personen raakten gehandicapt en tienduizend waren gewond. Zo'n 22.000 huizen waren geheel of voor meer dan driekwart verwoest, en slechts vierduizend huizen waren onbeschadigd gebleven.' Over de schade en doden in Arnhem, het onderwerp van het boek, geen woord. Maar waarom heeft Beevor niet ietsje beter in de Nederlandse Wikipedia gekeken? Dan had hij kunnen lezen dat de 5500 gehandicapten deel waren van het totaal van 10.000 gewonden en (vooral) dat er '5000 huizen (bijna een kwart) waren verwoest en nog eens 13.000 woningen min of meer ernstig beschadigd.' Aan de uiteindelijke bevrijding van Arnhem wijdt hij anderhalve zin, namelijk dat het 1^e^ Canadese Leger op 24 maart 1945 bij Wesel de Rijn overstak en op 5 april linksaf verder trok, waarna de 'restanten van Arnhem tien dagen later werden bevrijd'. Dat Arnhem toen ten tweeden male werd verwoest door geallieerde bombardementen van over de IJssel, vermeldt hij niet.

Is Beevor geslaagd in zijn opzet om het verhaal van 'Arnhem' beter en met meer details te brengen dan eerder was gedaan? Mijn duidelijke antwoord is: nee. Het boek voegt weinig toe aan wat Ryan vierenveertig jaar geleden schreef, de zogenaamde Conferentie van Valburg uitgezonderd. Ryans boek (in de oorspronkelijke uitgave van Unieboek) bevat veel meer en veel duidelijker kaartjes dan Beevors boek en het geeft een overzicht van de geallieerde strijdmachten met de namen van de bevelvoerende officieren. Daarentegen bevat Beevors boek noten, waarmee de bronnen zijn te controleren, en er is een uitgebreid, hoewel niet feilloos, register. De vertaling en redactie van het boek hadden beter gekund. In Wolfheze worden psychiatrische patiënten verpleegd, niet 'geestelijk gehandicapten', een verouderde term. En waarom wordt niet vermeld dat het toen zo geheten Keizer Lodewijkplein al sinds 1956 Keizer Trajanusplein heet, lastig te begrijpen als het niet op het kaartje is aangegeven. Hoewel ik geen plagiaat heb kunnen ontdekken, is het wel zo dat de beschrijving van een aantal zaken heel dicht bij elkaar zit. Wat te denken van de volgende passages:

Ryan (p.168): 'Het hoofd-operatiën kolonel Von Tempelhof, keek verbijsterd en Krebs liet zijn monocle uit zijn oog vallen. "Nu hebben we de poppen aan het dansen!" zei Von Tempelhof.'

Beevor (p. 112): 'Beide mannen droegen een monocle, die eruit viel toen hun wenkbrauwen van verbazing omhoogschoten. Krebs zei: "Dit wordt de beslissende slag van de oorlog".'

En even daarna, over de vlucht van de Duitse generaal Model uit hotel De Tafelberg in Oosterbeek:

Ryan (p.168): 'Op het trottoir verloor hij de koffer, die openvloog, zodat zijn ondergoed en toiletartikelen op straat vielen.'

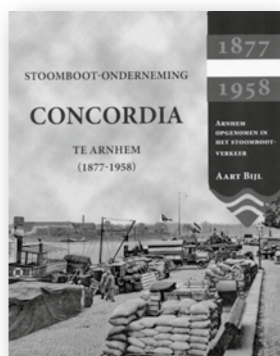
Beevor (p. 112): 'Hij haastte zich naar beneden, stak de straat over, zijn koffer viel open en al zijn toiletspullen lagen over straat.'

Ik vond Ryan prettiger lezen en het maakte mij meer duidelijk over veel onderwerpen

waarover ook Beevor schrijft. Ik las de beide boeken én Urquharts verhaal in combinatie met elkaar. Daaruit blijkt dat er veel verschillende opvattingen zijn over details, ongetwijfeld belangrijk voor specialisten. Ik deel niet de opvatting van Van Iddekinge, dat er niets meer te schrijven zou zijn over de Slag om Arnhem. Heel interessant is bijvoorbeeld wat na deze (eerste) slag gebeurde: waarom deden de geallieerden zeven maanden over enkele tientallen kilometers, terwijl ze daarvoor zevenhonderd kilometer (Normandië – Parijs – Maastricht) aflegden in drie maanden. Helaas voegt Beevors boek weinig toe aan de al bestaande literatuur, bevat het fouten en zijn er nog steeds omissies. Men zou toch meer mogen verwachten van zo een gerenommeerd schrijver.
Ton Burgers

Gesignaleerd

Aart Bijl, *Stoomboot-onderneming Concordia te Arnhem (1877-1958),* dr. Aart Bijl Historisch Onderzoek en Publicaties te Zaltbommel 2018, ISBN 978-90-824240-2-7, prijs € 19,95

Arnhem aan de Rijn was al langer een tussenstation in het netwerk van de scheepvaart. Maar onder invloed van de industriële revolutie ontstond er een ware bloeiperiode. In 1826 deed de eerste stoomboot Arnhem aan. Dit was nog een schip van hout met raderen, maar vanaf het midden van de 19e eeuw werden dit ijzeren schepen met scheepsschroeven. In deze tijd van industrialisatie en massavervoer wordt 'Concordia' opgericht. Dit was ook niet de eerste Arnhemse stoomboot-onderneming: in 1862 al was de Arnhemsche Stoomboot-Maatschappij opgericht en in 1875 de NV Arnhemsche Schroefstoombootrederij. In 1877 volgt Concordia, dat dezelfde directeur als Gent & Loos krijgt.

Hoe Arnhems het allemaal is, valt te bezien, want vele concurrerende stoombootondernemingen doen Arnhem aan. Die concurrentie is hevig en wordt vanaf 1879 versterkt door de spoorwegen, hoewel in eerste instantie de stoomschepen goedkoper, comfortabeler en een betere aansluiting hebben. Concordia neemt concurrenten over of drijft deze uit de vaart. In het weekend worden er ook pleziervaarten georganiseerd, door Concordia met de "Westerbouwing" inderdaad naar de westerbouwing, maar ook naar Rheden, Nijmegen en andere toeristische bestemmingen. Concordia heeft nog het voordeel dat zij gebruik maakt van de in 1889 opgerichte Arnhemsche Sleephelling Maatschappij. Directeur daar is Jacobus Prins, ook de technische man binnen Concordia.

In de jaren '30 worden de stoomboten vervangen door schepen met dieselmotoren, maar de rek is eruit. De scheepvaart ondervindt steeds meer concurrentie van de spoorwegen en het wegverkeer. In 1942 wordt Concordia overgenomen door de Nederlandse Spoorwegen, via Rederij Koppe. Vanaf 1949 wordt Concordia ontmanteld, in 1956 ontbonden en in 1958 opgeheven. De geschiedenis van Concordia is tekenend voor een onstuimige periode: bloei afgewisseld met crisis. Vooral lage waterstanden en ijs zorgden voor een economische strop.

Ondanks dat het archief in de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan, is het de auteur gelukt de geschiedenis van Concordia te reconstrueren aan de hand van de aanschaf/bouw van haar schepen (steeds 'Concordia' met opvolgende nummering gedoopt), de bestemmingen met vaarschema's en prijzen. Ook aanvaringen zijn door de auteur teruggevonden in de krantenarchieven. Dit zorgt er wel voor dat de tekst leest als een droge opsomming van gegevens. Naar mijn zin had er vaker samengevat mogen worden in tabelvorm. Het grotere verhaal wordt enigszins duidelijk in de inleiding en de conclusie bij ieder hoofdstuk. Soms geeft ook een kadertekst achtergrondinformatie, bijvoorbeeld over oprichter Haentjes.

Het stoort soms als een nadere duiding ontbreekt, zoals wanneer gemeld wordt dat directeur Prins een brochure heeft opgesteld over de vervoerseconomie. Hoe de lezer met deze informatie geholpen is wordt niet duidelijk. Of wat de gevolgen zijn van de overname door de NS. De vaarschema's lijken niet te worden aangepast. Zo komt het ook vaak voor dat door de opsomming van gegevens de verhaallijn van de hak op de tak lijkt te springen. In de ene zin wordt gerept over zandschippers die hun beklag doen over het te snel varen van de Concordia's (de volgeladen en lage zandscheepjes dreigden door golfslag te zinken), in de volgende zin gaat het over de Concordia II die opnieuw binnen 10 jaar tijd zinkt. Zo komt het vaker voor dat op het oog zaken die niets met elkaar te maken hebben elkaar opvolgen. Intussen blijft de lezer zich afvragen hoe het met de zandschippers afloopt. En zo zijn er meer losse eindjes.

De indeling van het boek is chronologisch: de hoofdstukken zijn ook als zodanig geordend dat ze steeds een tijdvlak bestrijken, maar ook binnen de hoofdstukken zelf wordt alle informatie die bekend is van een betreffend jaar achter elkaar geplaatst. Tezamen met de foto's en tabellen is dit boek daarmee een goede bron van informatie. Zoals de auteur zelf aan aangeeft in de inleiding: bij het schrijven van het overzichtswerk 'De tijd van de stoombootdiensten. De opkomst van het massavervoer 1825-1950' (2009) bleek dat er meer te vertellen viel over Concordia specifiek. De gegevens die nog geen plaats hadden gekregen in het overzichtswerk zijn in dit boek opgenomen.

Lyke Bosma

Germa Huijbers, Erik Vos en Paulien Vos, *25 jaar Watertuin. Van puin tot parel,* Z.P. (Arnhem): 2018, 27 blz. zonder ISBN (Eenmalige gratis jubileumuitgave)

Als het destijds aan de gemeente had gelegen, was op zaterdag 23 juni 2018 op het binnenterrein tussen de huizen aan de Parkstraat en Boulevard Heuvelink 25 jaar parkeren gevierd. In plaats van die gebeurtenis, was

er een heel ander, een echt feest. De Watertuin bestond 25 jaar. Toen op deze locatie eind jaren '80 de bedrijfsgebouwen van drukkerij Haver Weenink waren gesloopt, was er een heuse demonstratie bij het stadhuis voor nodig om de raad ervan te overtuigen dat er voor de troosteloze zandvlakte een andere bestemming mogelijk was. Enkel aan het initiatief en de volharding van een aantal bewoners is het te danken dat de binnenruimte niet verworden is tot de zoveelste betonvlakte in het al niet rijkelijk met groen bedeelde Spijkerkwartier.

De Watertuin is met 1500 m2 de grootste van de elf openbare binnentuinen die de wijk inmiddels telt. Toen de gemeente eenmaal om was, ondersteunde ze de bewoners ruimhartig in de realisatie van de tuin. De twee vijvers die de tuin haar naam gaven, zijn een verwijzing naar de waterpartijen op deze plaats van het in de 19e eeuw verdwenen landgoed Geldersch Spijker.

Met de 350 plantensoorten die er thans groeien, waaronder vele beschermde en met de kikkers, padden, salamanders, zwaluwen en vleermuizen, vlinders en libellen die er een thuis hebben, verrees er een ware oase te midden van de stad.

Het jubileumboekje, bescheiden van omvang, rijkelijk voorzien van foto's uit heden en verleden, vertelt het verhaal van de tuin en zijn initiatiefnemers, later georganiseerd in de Groengroep. Een plattegrondje van de wijk toont de ligging van de binnentuinen. Een bezoek er aan is altijd een genoegen.

Stef Ketelaar

Erfgoedcentrum Rozet
Kortestraat 16
6811 EP Arnhem
T: 026-3543161
E: erfgoedcentrum@rozet.nl
I: www.bibliotheekarnhem.nl

ERF GOED CENTRUM

Deze rubriek is samengesteld op basis van aanwinsten van het Erfgoedcentrum

